

Újpesti

Helytörténeti Értesítő

2004. június XI. évfolyam 2. sz.

Az épületek – sorsdrámánk kulisszái – fontos üzenethordozók: a körülöttünk élő emberek közös múltját, jelenét, jövőkilátásait tükrözik. 1886-ban, amikor már több mint hétszáz zsidó család él a Duna menti kisközségben, ünnepélyes szertartás keretében megnyitják híveik előtt a neológ zsinagógát.

Ahogy telnek az évek, évtizedek, egyre szűkebbnek bizonyul az imaház. 1940-re az izraelita hitközség is húszezer tagot számlál. A holokauszt után mindössze kétezren térnek vissza közülük. Távollétükben az elnéptelenedett zsinagógát, ahol az el-

hurcoltak ingóságait tárolják, a nyilasok kifosztják, s meggyalázzák a később bombatalálattól is sújtott templomot. A túlélők két év alatt saját erejükből újjáépítik egykori szentélyüket.

Nyolc éve újra régi pompájában áll a köré épült házak ölelésében rejtőzködő zsinagóga. Az ünnepi istentiszteleteken nyolcszáz hívő gyűlik össze és társalkodik az Örökével. A kántorhangversenyek alkalmából újra megtelnek a padosorok.

Tizenhétezer újpesti név áll a mártírok falán. Egy „rendhagyó történelemórán” mindenki letehetné itt az emlékezés kavicsát. □ *Valachi Anna*

A zsidótörvények visszhangja a korabeli sajtóban

„Egy diszzsidó levele, akinek 72 harctéri sebe volt. Boczonádi Szabó Imre képviselő urhoz. [...] Amint az Egyenlőség-ből értesültem, Ön, képviselő úr, a parlament egyik ülésén Rupert Rezső beszédébe azt kiáltotta közbe a magyar zsidókról, hogy: »Diszzsidókat küldtek ki a frontra!« [...] Képviselő úr nézzon kicsit széjjel Ujpesten, nézze meg azt a sok-sok többszörösen kitüntetett zsidó tisztet, altisztet és közkatonát, nézze meg a hadigondozottak irait – önnek az is módjában áll – s állapítsa meg, hogy mennyit szenvedtek ezek a szegény zsidó emberek a hazáért, azután gondolkodjon egy kicsit, szálljon magába és revideálja ön is álláspontját. Az nem szégyen. [...] Tisztelettel városbelije: Kaposi-Klein Ernő a volt cs. és kir. 44. gy. e. hadirokkant főhadnagya.” (Egyenlőség, 1937. május 26.)

„A Magyarország című nyilas újság egyik ujpesti asztalosmester panaszát közli, mely szerint az »ócska zsidó« butorkereskedője csak úgy hajlandó az általa szállított butort átvenni, ha annak ellenértékéért járó összeg legalább feléért utalványt ad az egyik zsidó fűszereshez, ahol köteles azt levásárolni, természetesen dupla áron. Az eset annyira hihetetlen hogy foglalkozni kezdtünk az ügygel és ezuton körkérdest intézünk az ujpesti asztalosokhoz, hogy nevezzék meg azt a butorkereskedőt, aki ily módon jár el, hogy mi is kipellengérezhesük. Viszont erős a gyanunk, hogy ez is olyan igaz híradás, mint a kisvárdai rádióleadó esete...” (Ujpesti Napló, 1938. október)

„Az első és második zsidótörvény gyászos fordulópontot jelent a magyar zsidóság legujabbkori történetében, mert megszüntette a magyar zsidóságnak a XIX. század folyamán nehéz és több évtizeden át tartó küzdelem árán kivívott egyenjoguságát. A második zsidótörvény korlátozó rendelkezéseivel lehetlenné teszi a zsidó számára a jövőben a magyar állampolgárságnak honosítás, házasságkötés és törvényesítés útján való megszerzését, a legszűkebb térre szorítja az állami élet ügyeinek intézésében való részvételi jogát, el-

törli közhivatalviselési képességét, korlátozza ingatlanszerzési jogát, teljesen száműzi őt a szellemi és gazdasági élet egyes területeiről, míg más területen működését a százalékszám felállításával erősen nehezíti.” (Ujpesti Zsidó Élet, 1939. június)

„A képviselőtestület július hó 26. napján ülést tartott. Az ülés tárgysorozata a segélybizottság szervezeti szabályzata és segélybizottsági tagok megválasztása volt. A képviselőtestület elhatározta, hogy a zsidótörvény következtében előállott helyzet enyhítése érdekében helyi szociális bizottságot szervez, melynek feladata lesz, hogy anyagi, természetbeni és egyéb segítséggel támogassa azokat, akik a zsidótörvény következtében állástalanok és kenyértelenné válnak. A rendelkezésre álló anyagi fedezettel megoldja mindazokat a szociális problémákat, amelyekkel a zsidótörvény folytán számolni kell. A képviselőtestület lelkesedéssel fogadta el a segélybizottság szabályzatát.” (Ujpesti Zsidó Élet, 1939. augusztus)

„Az elmúlt közgyűlésen a baloldal részéről szemére vetették a város közigazgatásának, hogy működéséből kifolyólag az ujpesti zsidóság bizonyos sérelmeket szenved. Dr. Éder Zoltán tanácsnok, a közigazgatási ügyosztály vezetője ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy a közigazgatási ügyosztály munkája a törvény szellemében folyik. Ezért sérelmekről semmi esetre sem beszélhetnek a zsidók. A közigazgatás életében legfeljebb jogsérelmekről lehet beszélni. Azok pedig, akik úgy gondolják, hogy jogsérelmet szenvedtek jogorvoslattal élhetnek.” (Igaz Szó, 1940. október 5.)

„Bevontak Ujpesten mintegy 400 iparengedélyt és iparigazolványt a zsidóktól. [...] Házaló zsidó ügynökök kínálják áruikat azokon a helyeken eladásra, ahol a zsidótörvény életbelépése előtt árumegrendeléseket gyűjtöttek. Most a kereskedelmi miniszter rendeletileg utasította az iparhatóságokat, hogy ellenőrizzék az engedély nélküli zsidó házaló ügynököket és indítsanak eljárást ellenük.” (Igaz Szó, 1940. december) □ (Összeállította: Szöllősy Marianne)

Az Újpesti Helytörténeti
Alapítvány lapja

Alapító szerkesztő:
KADLECOVITS GÉZA

A szerkesztőbizottság elnöke:
DR. SIPOS LAJOS

A szerkesztőbizottság tagjai:
HIRMANN LÁSZLÓ
DR. KÖRÖS ANDRÁS
ROJKÓ ANNAMÁRIA

Szerkesztő:
ROJKÓ ANNAMÁRIA

Munkatársak:
IVÁNYINÉ KONRÁD GIZELLA
KÖRÖS ANIKÓ
KRIZSÁN SÁNDOR
DR. SALLAI JÁNOS
SZÖLLÖSY MARIANNE

Számunk szerzői:
GELLÉRI ISTVÁN, az Újpest
Galéria vezetője
HIRMANN LÁSZLÓ tanár
IVÁNYI JÁNOS okleveles építőmérnök
DR. KRISKA GYÖRGY egyetemi
adjunktus (ELTE)
KRIZSÁN SÁNDOR gyűjteménykezelő
LŐRINCZ RÓBERT térképész,
helytörténet-kutató
LUSTIG, JOSEF múzeumigazgató
ROJKÓ ANNAMÁRIA újságíró
SALAMON LAJOS nyugdíjas
SPIEGLER LÁSZLÓ nyugdíjas
DR. SZERÉNYI ANTALNÉ tanár
SZÖLLÖSY MARIANNE
helytörténetgyűjtemény-vezető
TÓTH BÉLA költő
DR. VALACHI ANNA irodalom-
történész

Szerkesztőség:
1041 Budapest, István út 14.
Tel.: 231-3160, fax: 231-3161
Kiadja: Újpest Önkormányzata
Lapterv: BANGA FERENC
Műszaki szerkesztő:
GELLÉRT KATALIN
Nyomdai kivitelezés:
PÉ-PRINT BT.
Felelős vezető: SZÜCS ERNŐ

Újpesti

2004. június XI. évfolyam 2. sz.

Helytörténeti Értesítő

A Berzeviczy utcai neológ zsinagóga részlete (A kép a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjteményének tulajdona)

1	VALACHI ANNA Zsinagógasors
	Múltidéző
2	A zsidótörvények visszhangja a korabeli sajtóban Összeállította SZÖLLÖSY MARIANNE
	Tanulmány, dokumentumok
4	ROJKÓ ANNAMÁRIA Zsidó hitélet Újpesten 1835-től 1944-ig
9	SPIEGLER LÁSZLÓ A háború árnyékában
13	JOSEF LUSTIG Az „újpesti Anna Frank”: Petri Éva naplója
14	IVÁNYI JÁNOS Az újpesti mártíremlékmű
	Közlemények
16	KRIZSÁN SÁNDOR Az újpesti lóvasút, 7. rész Utolsó évek
18	LŐRINCZ RÓBERT A labdarúgás kezdetei Újpesten, 2. rész
20	GELLÉRI ISTVÁN 80 éve született Vadász György grafikusművész
21	DR. KRISKA GYÖRGY Tanösvény a természetes élőhelyeken
23	DR. SZERÉNYI ANTALNÉ Tóth Béla (1872?–1896)
24	TÓTH BÉLA Őszi szél zúgása
	Híres újpestiek
25	HIRMANN LÁSZLÓ Dr. Venetianer Lajos
	Interjú
28	SZÖLLÖSY MARIANNE „Mondhatom, Újpesten a nyarak jól teltek!”
	Levelesládánkból
31	SALAMON LAJOS Ifjúkori emlékek...
32	Helytörténeti hírek

Zsidó hitélet Újpesten 1835-től 1944-ig

A reformkort követő alig több mint száz esztendő az újpesti zsidó hitközség megalapításának, felvirágzásának, végül tragédiájának időszaka. Három emberöltő alatt a néhány házból álló település az ország harmadik legnagyobb iparvárosa lett, az ideköltöző zsidó lakosság pedig – amelynek hitéletét kezdetben egyetlen imaterem jelképezte – az idők során három zsinagógát, iskolát, árvaházat, betegsegélyező és közművelődési együletet, könyvtárat, népkonyhát és aggok házát alapított.

A „zsidó gyarmat”

A fenti kifejezést Károlyi István gróf abban az 1835-ben kelt szerződésben használta, amelyet Löwy Izsákkal, a Nagysurányból érkező első zsidó telepessel kötött. E terület nem fedte le teljes egészében a későbbi alapító okiratban Új Megyerként megnevezett községet, kiterjedése a Duna mentén, a Váci úttól keletre eső részre vonatkozott. Löwy Izsák eredeti szándéka szerint Pesten kívánta felépíteni és felszerelni apjá-

tól örökölt talpbőrüzemét, de a tartózkodási engedély megszerzésének nehézségei, illetve a tí-már céh akadékoskodása miatt megváltoztatta tervét. Felvette a kapcsolatot Burg Károllyal, a Károlyi-uradalom jószágigazgatójával, aki a Löwy családot még nagysurányi uradalmi tisztviselői működése idejéből ismerte. Burg segítségével jött létre az első bérleti szerződés, amellyel egy időben még kettő született, mert Löwy Izsák testvérei: Bernát és Joachim, valamint családjuk is a „zsidó gyarmatra” költözött. Helytörténeti érdekesség, hogy Löwy Izsák saját lakhelyét letelepedése időpontjától „Uj Pestnek” nevezte, postai címét is így tüntette fel.*

A Löwyekkel egy időben telepedett le a Frommer, a Kunitzer, a Schwartz és a Stern család is. Hamarosan újabb iparosok jöttek Nagysurányból, majd 1836-ban Vágvecséről érkezett a településre Neuschloss Simon és testvére, Bernát. A Neuschloss fivérek a mai Váci út és Árpád út sarkán létesítettek falerakatot és fakereskedelmi vállalatot.

A napi istentiszteletek megtartásához Löwy Izsák saját házában nyilvános imatermet alakított ki, amelynek lelki vezetője Stern Márkus rabbihelyettes volt. Tizenhárom zsidó család élt a településen – valamennyi jiddis, illetve német anyanyelvű –, amikor 1838-ban megalakult helyi hitközség. Az alapító tagok Löwy Izsákot választották meg elnöknek. A hivatalos anyakönyveket 1848-ig német nyelven, de héber betűkkel, 1848 után nagyrészt magyarul vezették. Az 1870-es évektől minden feljegyzést kizárólag magyarul írtak.

Az Újpesten letelepedett zsidó vallásúak létszáma néhány esztendő alatt annyira megsaporodott, hogy az imaház nem volt többé alkalmas istentiszteletek céljára. A hívek 1839-ben közadakozásból építették fel zsinagógájukat azon a telken, amelyet Károlyi István gróf erre a célra adományozott. A templomot a Bocskay utca 7–11. szám alatt, a Part utca sarkán, 1840-ben szentelték fel. Újpest első rabbi-ja Stern Márkus volt, aki a két évvel később megnyílt zsidó iskola vezetését is végezte.

Löwy Izsák (1793–1847), az első újpesti zsidó telepes

Gyarapodó hitközség

Öt évvel a „zsidó gyarmat” megalapítása után Károlyi István gróf elérkezettnek látta az időt a település alapító okiratának megalkotására. A földbirtokos Új Megyerként nevezte meg a fői birtokból kihasított községet. Új Megyer első főbírájává Löwy Izsákot, pénztárnokává Neuschloss Bernátot választották.

A később ugyancsak kiemelkedő szerepet vállaló nagysurányi Wolfner család 1841-ben költözött a községbe. 1844-től a helység immár hivatalosan is az „Újpest” nevet használta. A zsidó családok száma elérte az ötvenet. A hitközségen belül megalakult a Szent Egylet (Chevra Kadisa), amely nemcsak az elhunytak kegyeletét ápolta, hanem közjótékonytságot is gyakorolt a rászorultak körében. Az egylet első elnökévé Löwy Bernátot választották. Dr. Seligmann Mór személyében 1846-ban kinevezték Újpest első orvosát, aki 1852-ben hatósági orvossá lépett elő.

Az újpesti zsidóság hazaszeretétét és beilleszkedési törekvését jól tükrözi, hogy jelentős arányban vett részt az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban. A közigazgatási hatóság által Újpest községtől kívánt tífőnyi katonai létszámból hat honvéd ugyancsak zsidó vallású volt.: Ehrenwald Salamon, Ehrenwald Simon, Frommer János, Löwy Adolf, Löwy Emánuel, Wolfner Lajos, akikhez később Berkovits Ferenc és Neumann Sámuel is csatlakozott. Dr. Seligmann Mór ugyanekkor honvéd ezredorvosként szolgált. Mindemellett a táborban lévő magyar katonaság számára 1849-ben hirdetett adakozásból az újpesti zsidók is részt vállaltak.

A szabadságharc bukását követően a zsidók változatlanul részt vettek a községi előljáróság munkájában. 1854-ben a törvénybírói székbe Wolfner Lajos (1824–1912) került, aki közel húsz éven át, 1873-ig töltötte be hivatalát. A soknemzetiségű, sokvallású település hálás szívvel emlékezett meg mindazokról, akik cselekedeteikkel Újpest hírnevét öregbítették. Ennek egyik szép példája, hogy 1866-ban, az előljáróság határozata nyomán utcát neveztek el Löwy Izsákról. Először a későbbi Aradi utca, később az Árpád utat a Bocskay utcával összekötő utca viselte nevét.

Stern Márkus rabbi időközben nyugállományba vonult. A hitközség 1860-ban Deszauer Gyulát választotta főrabbiá. A korábban Enyingen működő főrabbi hét éven át maradt Újpesten, majd lemondott, hogy kizárólag teológiai, irodalmi munkásságának éljen. A megüresedett papi tisztséget ezt követően Stern Albert Áron lengyeltóti rabbi töltötte be. A kitűnően képzett pap kezdetben a templomjárók meglegedésére töltötte be hivatását. Működése időszakában Újpesten mintegy hétszáz zsidó vallású polgára volt. 1871-ben kezdeményezésére alakult meg az Újpesti Izraelita Nőegylet. 1878-tól három éven át szerkesztette a Hamechaker című teológiai és történelmi folyóiratot. Stern Albert Áron azonban működésének további szakaszában szélsőséges vallásújító törekvéseivel megbotránkozott híveit, akik annyira megharagudtak rá, hogy 1884-ben lemondásra kényszerítették. Családi nevét már 1881-ben Szerényire változtatta. Lemondása után Pesten telepedett le, ahol „Izraelita Reformált Egyház” alapítására kért engedélyt, de Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter a budapesti Rabbiképző Intézet tanári karának véleménye alapján kérvényét elutasította.

Ebben az időszakban, azaz a tisztaeszleári vérvád idején történt, hogy Újpesten antiszemita plakátok jelentek meg, és egy kisebb csoport ugyancsak antiszemita indítékkal megkísérelte Stern Ignác szeszgyárának felgyújtását. A község vezetősége azonnal intézkedett. A falragaszokat nyomban leszedette, összegyűjtötte, és feljelentést tett a megyei hatóságnál. A személyi és vagyonbiztonság érdekében a belügyminisztérium 1882. október 5-i rendeletével a 4. számú huszárezred 6. lovasszázadát Újpestre vezényelte. A katonai beszállásolást követően hamarosan helyre állt a rend.

Autonóm ortodox hitközség alakul

A 19. század derekán Magyarországon – a németországi reformok mintájára – vallásújító törekvések indultak. Komoly hitéleti viszály keletkezett. A reformerek az emancipáció érdekében merész tervekkel léptek fel, amelyek ellen a hagyományhű zsidóság erőiesen vette fel a harcot. Az osztrák–magyar kiegyezéssel az 1867-es esztendő a zsidók számára meghozta a törvényes emancipációt, de a felekezeten belüli béke nem jött létre. A kormány emiatt országos

zsidó kongresszust hívott össze. Az 1868–69-ben megtartott pesti kongresszuson az újpesti anyahitközség is képviseltette magát, és annak határozatait elfogadta.

1886-ban, az újpesti hitközségből kiválva, néhány család megalapította az autonóm ortodox hitközséget. Zsinagógájuk a Virág utcában épült fel. Vallási vezetőjük Reich Ignác (1821–1887) hitközségi elnök volt, aki korábban Pesten, az ortodox központi irodában tevékenykedett. Irodalmi munkásságának terméke a háromkötetes, Bét-Él című, személyes hangú életrajzi lexikon, amelynek alcíme: Erdemes magyar izraeliták tiszteleti csarnoka. Reich Ignác nevéhez fűződik Kölchey Ferenc Hymnusának héber fordítása is.

A kis létszámú hitközség hosszabb időn át rabbi nélkül működött, és csak 1894-ben választott rabbit Friedmann Ármin személyében, aki 1933-ig, haláláig Újpesten tevékenykedett. Az ortodox hitközség 1910-ben választotta meg első főrabbiját, Goldmann Józsefet, aki 28 éven át töltötte be hivatását. Működése idején, 1929-ben, a hitközség felhívással fordult híveihez, hogy közadakozásból létesítsenek a városban rituális fürdőt (mikvét). A gyűjtés eredményes volt, és egy éven belül, a templomépület pincéjében megnyílt a fürdő. Az építkezés során a munkások forrásvízre bukkantak, amelynek vizét a medencébe vezették. Kóser mészárszék is működött a városban, és a hívek egy csoportja 1929-ben csatlakozott az Orthodox Szombattartók Országos Szövetségéhez.

Még Goldmann József főrabbi működése idején választották meg az ortodox hitközség bírójává (dájánává) Waschmann-Leichtag Ábrahám rabbit, aki korábban a hollandiai Scheveningen város főrabbija volt. (Hollandiai papi működéséért Vilma királynő érdemrenddel tüntette ki.) Egyik legismertebb tudományos munkája, amelyet újpesti működése alatt írt, a Talmud és a Midrás huszonnégyezer mondásának tematikus és betűrendes feldolgozása. Waschmann-Leichtag Ábrahámot, híveivel együtt, Auschwitzban ölték meg, 1944-ben. Goldmann József főrabbi 1938-ban bekövetkezett halála után fiát, Goldmann Lipótot választották rabbinak, aki 1944-ig töltötte be e tisztelet. A gettósítás idején eljutott Pestre, ahol sikerült átvészelnie a terror időszakát. Családját

deportálták, ő maga a háborút követően az Egyesült Államokban telepedett le.

Új neológ zsinagóga épül

1868-ban Újpest megkapta a nagyközségi rangot, és a területi tisztújítást követően törvénybíróvá Wolfner Lajost, községi pénztárnokká dr. Boskovitz Alajos községi orvost választották. A községi közgyám tisztelet előbb Fornheim Dávid, majd dr. Hadl Soma töltötte be. Dr. Hadl 1921-ig volt a település tisztiorvosa. Közegészségügyi szolgálatának elismeréseként 1908-ban királyi oklevéllel tüntették ki. Az elismerés egyben azt jelentette, hogy a doktor „hévizgyörki” előnévvel, családi nevének Héderváryra való változtatásával, magyar nemesiséget kapott.

Az 1860-as évektől virágzásnak indult Újpest ipartelepeinek többségét zsidók alapították. Az első telepes Löwy Izsák fia, Löwy Dániel parkett- és furnérgyárat, a Mauthner testvérek bőrgyárat, Schreiber Henrik ecetgyárat létesített Újpesten. Ugyancsak zsidó tulajdonosokhoz fűződik a szeszgyár, a pamutfonó, a kartonfestő, a cserépedény- és tetőcserépgyár, a parkett- és zsindelygyár, valamint a tintagyár megalapítása. A bőrfeldolgozás minden ágában szerepet játszottak. A talpbőrtől a bútor- és tarsolybőrön át egészen a kiegészítő kellékek gyártásáig kiépítették újpesti üzemeiket. A már többször említett Wolfner Lajos bőrgyárrá alakította bátyja gyapjúmosó üzemét, amely a mai József Attila utca–Váci út–Károlyi István utca kereszteződésénél működött. 1873-ban a család megvásárolta az Első Magyar Bőrgyár Rt.-t is, amely révén cégük az ország legnagyobb bőrgyárává vált. A közéletben betöltött szerepvállalásáért Wolfnert 1904-ben – 80. születésnapja alkalmából – Ferenc József „újpesti” előnévvel nemesi rangra emelte.

A hitközség létszáma és anyagi ereje folyamatosan gyarapodott. Az 1880-as évekre a Bocskay utcai templom már szűknek bizonyult. A hívek ismét tanújelét adták áldozatkészségüknek, amikor közadakozásból, a Beniczky utca 8. szám alatt (ma: Berzeviczy u. 6.) felépítették a több mint ezer főt befogadó neológ zsinagógát. A saroktelek tájolása miatt az utcáról az épület keleti fala látható. Héber és magyar

nyelvű falfelirata Ézsaiás prófétát idézi: „Az én házam minden nemzet imaháza, így szól az úr”.

Az új templom felszentelésére 1886. szeptember 23-án került sor. A díszmenet a Bocskay utcai templomból indult, a tóratekerceket baldachin alatt vitték át a régi templomból az újba. A sor élén fehér ruhás lányok haladtak, egyikük egy párnán tartotta az új zsinagóga kulcsát. A menetben vonult többek között a Dohány utcai templom kórusa, a hitközség tisztikara, majd a hívők több száz fős gyülekezete.

A Beniczky utcai templom mellé csak jóval annak felszentelése után, 1912-ben építették fel a rabbilakást.

A hitközség sokáig kereste a zsinagógája számára méltó főrabbit, így Stern-Szterényi Albert távozását követően a vallásvezetői tiszt tizenkét évig betöltetlen maradt. 1890-re az izraelita felekezetűek száma megközelítette a négyezretet. A papi teendőket rabbihelyettesek végezték. 1914 előtt az istentiszteletek héber nyelven folytak, a prédikációkat azonban németül tartották. Fokozatosan tértek át a magyar nyelvű prédikációkra; 1914 után már kizárólag magyarul szóltak a hívekhez.

1895-ben, a József utca 18. szám alatt megnyílt a leányárvaház, amelyet a nőegylet működtetett. A hitközség közgyűléseinek ekkoriban már gyakori témájává vált az újpesti főrabbi posztjának betöltése. A hitközségi tagok többsége világi műveltséggel is rendelkező, képzett talmudtudós rabbit óhajtott választani. A pályázók közül tudományos felkészültségével kitűnt az akkor lugosi főrabbi, dr. Venetianer Lajos (1867–1922), akit az újpestiek 1896-ban óriási szótöbbséggel főrabbinak választottak.**

1902-ben az újpesti hitközség önálló zsidó temetőt létesített a település határában, az angyalföldi vasútállomástól északra. (A temetőt az 1960-as években felszámolták, a sírokat áthelyezték a Kozma utcai temető U parcellájába.) 1910-ben a zsidó lakosság létszáma Újpesten meghaladta a tízezret. Ebben az időben már szépen fejlődtek a közművelődési, karitatív jellegű, illetve ifjúsági szervezetek. 1914-ben Újpesten 17 zsidó egyesület és kör működött.

Az első világháború idején a hitközségnek gondoskodnia kellett a hadbavonultak hozzátartozóiról. Ebben az időszakban elsősorban a nőegylet tagjai tevékenykedtek. A hitközség

ingyenes népkonyhát nyitott, emellett Wolfner Lajos egymaga napi ezer adag ételt adó népkonyhát állíttatott fel. A Wolfner család jelentős pénzadományokkal is támogatta a rászorulókat. Az első világháborút követően 91 újpesti zsidó hősi halott nevét jegyezték fel.

Az Európa-szerte egyre terjedő cionista mozgalom hatására a városban 1919-ben megalakult a Kadima cserkészcsapat, amely táborokban kivándorlásra buzdította és készítette fel a zsidó fiatalokat.

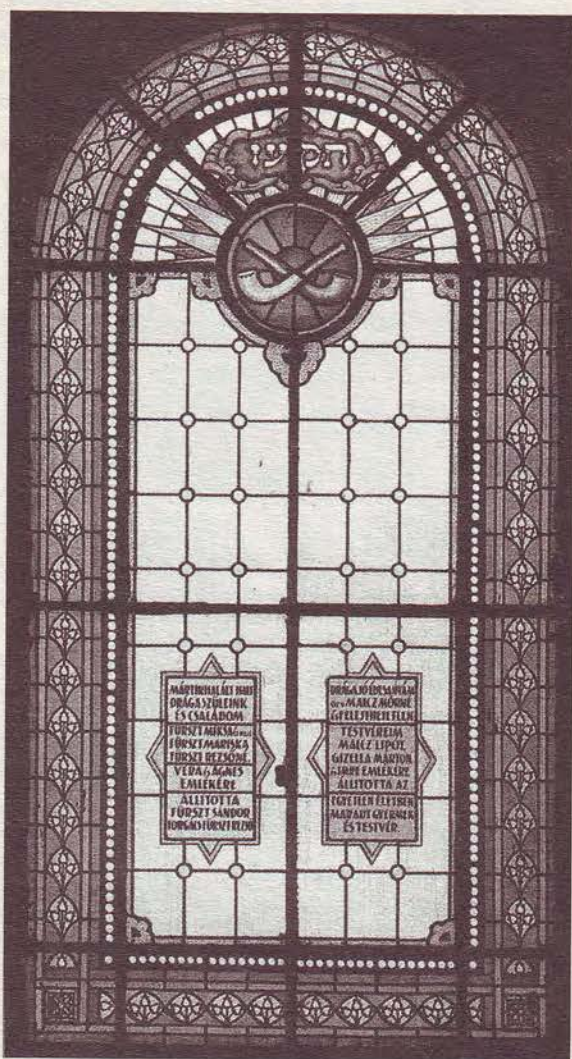
Dr. Venetianer Lajos 1922. november 25-én hunyt el. A papi teendőket ezt követően dr. Lichtmann Mór rabbi végezte. Az 1920-as évek elején az újpesti zsidók lélekszáma már 11 300-ra emelkedett. 1921-ben megnyílt az új elemi iskola a mai Venetianer utcában (épületet később lebontották), majd három évvel később Arányi Adolf a Deák utca 19–21. szám alatt megalapította az aggok házát, amely hús idős ember elhelyezésére volt alkalmas. 1927-ben megkezdte tevékenységét a betegsegélyező egyesület, és ugyanebben az évben a hitközség

Az újpesti neológ zsinagóga belső tere

– dr. Friedmann Dénes (1903–1945) főrabbi személyében – megtalálta Venetianer Lajos méltó utódját. A fiatal főrabbi deportálásáig látta el feladatát.

Az 1930-as évek végétől országszerte, így Újpesten is, egyre több jel utalt a várható politikai változásokra. Az első zsidótörvény, az úgynevezett Numerus Clausus korlátozta a magyarországi egyetemekre felvehető zsidó hallgatók számát. A törvény életbe lépése után a helyi hitközség pénzadományokkal támogatta a külföldön tanuló újpesti diákokat. A második zsidótörvény zsidónak nyilvánított mindenkit, akinek egyik szülője vagy a négy nagyszülő közül kettő zsidó vallású volt, függetlenül az illető vallásától. 1940 tavaszán ismeretlenek meggyalázták az újpesti zsidó temetőt. Kifosztották a perselyeket, és megrongálták a sírköve-

Díszes üvegablak a Berzeviczy utcai zsinagógában

ket. Alig egy évre rá, 1941 januárjában egyetlen rendelettel átnevezték a zsidókról elnevezett utcákat, így Újpesten megszűnt a Löwy, a Wolfner és a Venetianer utca. 1944. június 16-án Újpesten is kijelölték a gettót, azaz a zsidó csillagos házakat. Közel húszezer embert zsúfoltak össze, elkobozva és a zsinagógában raktározva ingóságukat. (A zsinagógát később kifosztották és meggyalázták.) A házakban nem volt sem áram-, sem gáz-, sem vízszolgáltatás. A kijárási tilalmat mindössze napi 1-2 órára oldották fel.

Friedmann Dénes főrabbi a hívei számára kijelölt házakat járta, majd amikor a zsidó lakosságot menetbe terelték, papi öltözkében haladt az oszlop élén. A tömeget június 24-én hajtották a magdolnavárosi állomásra, ahonnan vagonokban a békásmegyeri és budakalászi téglagyárba szállították őket. A bekerített telepen – a Pest környéki települések lakóival együtt – mintegy harmincötezen várták sorsuk beteljesedését. Július 3-án megkezdődött a deportálás. A békásmegyeri HÉV-állomásról indították a tehervagonokból álló szerelvényeket. Egy-egy vagonban kilencven-száz ember préselődött egymáshoz. Naponta két vasúti szerelvényt állítottak össze. Az utolsó vonat július 8-án indult, és három nap múlva, 11-én érkezett Auschwitzba. A vagonajtókat csak egy nappal később nyitották ki. A halottakat azonnal ledobálták, az élőknek a rámpán kellett sorakozniuk. Friedmann Dénes főrabbit Auschwitzba érkezése után elszakították feleségétől. Az első szelekció után még sikeresen rejtegette kisfiát, de később felfedezték rejtekhelyén a gyermeket, akit azonnal a gázkamrába küldtek. Újpest főrabbija később a kuferingi táborba került, ahol 1945 januárjában meghalt.

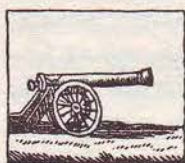
Az újpesti főrabbi és híveinek mártírhála hosszú időre a hitközség szinte teljes elnéptelenedését jelentette. Az áldozatok gránitba vésett névsorát a zsinagóga kertjében található mártíremlékmű őrzi.*** □

* Dr. Szilágyi-Windt László: Az újpesti zsidóság története (Tel Aviv, 1975)

** Dr. Venetianer Lajosról a Híres újpestiek rovatban Hirmann László írását olvashatják.

*** A mártíremlékmű helyreállításának történetét mutatja be Iványi János írása.

A háború árnyékában

1938 szeptemberében, három nappal a hivatalos döntés után, behívtak katonának. Balassagyarmatra vonultunk be, innen Mohorára vittek bennünket, ahol teljes menetfelszerelést kaptunk. Majd Kisorosziba vezényelték az ezredet. Itt kellett bevárni az utasításokat. November 5-én, másfél hónappal azelőtt, hogy az első bécsi döntés 12 000 km²-t Magyarországnak ítélte, már tudtuk, hogy másnap átlépjük a határt, és bevonulunk Csehszlovákiába. Teljes menetfelszerelésben tértünk nyugovóra, alig valamivel éjfél előtt. Hajnali 4 órakor volt az ébresztő, 8 órakor indultunk el gyalogmenetben, déli 12 órára Ipolyságba (ma: Sahy) kellett érünk. Ellenállással nem találkozunk. A csehszlovák csapatok visszavonultak a kijelölt vonalak mögé. Ipolyságban hosszan várakoztunk. Késő este foglaltuk el a kijelölt körzetet.

Amolyan helyőrség lett belőlünk. Az ezred minden századában volt egy zsidó szakasz. Mi, akik ezekben a szakaszokban szolgáltunk, nem mehettünk szabadságra, nem kaphattunk csomagot. Általában őrzési feladatokat láttunk el. Így tartott ez december közepéig. Akkor hazavezényelték az ezredet Balassagyarmatra, ott leszereltek minket, majd hazatérhettünk.

1938. december közepétől 1940 júliusáig Újpesten, az Egyesült Izzó lámpagyárában dolgoztam. A lámparaktárban mindenféle munkát rám bízta. Voltam raktárkezelő, leltárellenőrző, raktárvezető. Nagyon jól éreztem magam. A cég vezérigazgatója Aschner Lipót volt, aki a vállalat minden dolgozójával egyformán nagyon rendes volt. A nagy ebédlőben ő is, akárcsak a munkások vagy a tisztviselők, sorba állt a tálcaival az ételosztó pultnál, majd a tálcajára kirakott tányérokat az éppen üresen lévő helyre vitte, ahol a már ott ülőkkel együtt ebédelt. A teljes ebédért 24–28 fillért fizettünk, miközben az órabérünk általában a raktárban 48–50 fillér volt. Szomba-

tonként rendszerint összejöveteleket tartottunk a nagy ebédlőben. A báli szezonban a cég mulatságokat szervezett. A férfiaknak kötelező volt a sötét öltöny vagy a szmoking. Az egyik bálon a vezérigazgató juhásznak öltözött, a szájában pipával, a fején pörgekalappal állt a terem közepén. Mindenkihez volt néhány jó szava.

A munkámmal a feletteseim meg voltak elégedve, ezért elő akartak léptetni. Ebben az ügyben az osztályvezetőhöz hívtak 1940. július 10-re, egy csütörtöki napra. Július 8-án azonban megkaptam a behívót a munkaszolgálatra, az előléptetésből így nem lett semmi.

1940. július 13-tól december 6-ig voltam munkaszolgálatos. Gödöllőn, a városháza épületében kellett jelentkezni. A lajstromba vétel után bevagoníroztak, és Budafok mellé, Háros szigetére vittek minket. Sátrakban helyeztek el bennünket. Töltést csináltunk, a töltésre barakkokat építettünk. Négy munkásszázad, pontosan nyolcszáz ember dolgozott itt. Egy zászlós volt a parancsnokunk, aki fehér ruhában hajtotta a munkát. Dolgoztak itt többen Újpestről is. Itt dolgozott Schwartz Dénes, aki a II. világháború után Izraelben telepedett le, aztán Kohlmann Károly, a kitűnő sakkozó. Eleinte nem engedtek haza, később aztán a munkaidő leteltével hazajöhetünk, az éjszakát otthon tölthettük, reggel 6 órakor kellett jelentkezünk.

1940 decemberében, a munkaszolgálat után, nem vettek vissza azonnal az Egyesült Izzóba. 1941-ben azonban már ismét itt dolgoztam, nem a lámparaktárban, hanem a diszpozíciós osztályon. Ezen az osztályon határozták meg, hogy mikor mennyi lámpát gyártsanak, itt rendelkeztek a nyersanyag- és alkatrészellátásról. Ez azonban már nagyon nehéz időszak volt. Számítani kellett az elhurcolásra, az internálásra is. Az üldözéstől felve többen más vallásra tértek, azt remélték, így talán megmenekedhetnek a legrosszabbtól. A kikeresztelkedettek aztán csalódtak.

Annyi kedvezményt kaptak, hogy sárga csillag és karszalag helyett fehér karszalagot viselhettek.

A zsidó ünnepeket is kevesen tartották meg. Korábban egy-egy ünnep alkalmával tele volt az újpesti zsinagóga, meg a Bocskai utcában, a mai vasútállomáshoz közeli épült „őreg zsinagóga”, de még ideiglenes imaházakat is szerveztek. A zsidótörvények után az emberekben megnőtt a félelem, megnőtt a közömbösség. Amikor 1939-ben a testvérem meghalt, s régi szokás szerint a család hét napon át gyászt ült sámlin, papucsban vagy harisnyában, a férfiak megtépett ruhában gyászták az elhunytat, az akkori rabbi, dr. Friedmann Dénes is eljött kifejezni a részvétét. Nekünk, gyászlóknak ez mondta: „Ne búsuljatok! Hamarosan eljön az idő, amikor az élők a holtakat fogják irigyelni.” És eljött ez az idő.

1942. augusztus 1-jén újból behívtak munkaszolgálatra. Szentendrére kellett bevonulni. Innen Esztergomba szállítottak minket. Esztergom-Táborban tanklőteret építettünk. A századparancsnok miskei-csertői dr. Gajári Kálmán százados volt, aki nem tűrte a „zsidózás”-t, s mindenben igyekezett segíteni nekünk.

Az 1910-ben született Spiegler László (Salgó Ferenc felvétele)

Amikor ezzel a munkával elkészültünk, a század egyik felét Romániába telepítették, a másik fele Budapesten maradt. Én ez utóbbi részlegbe kerültem. Mi a Honvédelmi Minisztérium építkezésén dolgoztunk. Alapot ástunk, betonoztunk, cementet hordtunk, nehéz köveket taligáztunk, meszeltünk. Élelmet adtak, mégpedig jó kosztot, kétnaponta haza is mehettünk.

Amikor 1942. szeptember 24-én Nagy-baczoni Nagy Vilmos lett a miniszter, akkor személyesen tiltotta meg, hogy velünk nehéz köveket szállíttassanak. Még az is előfordult, hogy a kijelölt munka elvégzése után, függetlenül a munkaidő végétől, előbb hazahoztak. Amikor nem jöhettünk haza, egy nagy teremben, a földre hintett szalmán aludtunk. Ez a munka 1944. október 15-én abba maradt, amikor Horthy Miklós kormányzó a rádióban bejelentette, hogy fegyverszünetet kér a Szovjetuniótól. A keretlegények, akik addig minket őriztek, átadták a fegyvereiket, kihirdették, vége a munkaszolgálatnak, mindenki menjen, amerre tud, de szerezzen mindenki magának védlevelet.

Nekem a barátaim svájci menlevelet hoztak. Aki pedig nem akart ilyent szerezni, még aznap nekiindult Nyugatnak. Nem gondoltuk, hogy a fegyverszünetből nem lesz semmi, hiszen Romániának is sikerült a különbéke. Október 16-án aztán, amikor Horthy visszavonta a proklamációt, és kinevezte Szálasit miniszterelnöknek, a munkaszolgálat is folytatódott. Először az Aréna (ma: Dózsa György) úti zsidótemplomba zsúfoltak össze több ezer embert, aztán a Benczúr utcába vittek bennünket, innen a csepeli kikötőbe jártunk hajókat rakodni, végül pedig a józsefvárosi pályaudvarra irányították a századot. Itt síneket raktunk, salakot lapátoltunk. Novemberben tovább romlott a helyzetünk. A Szálasikormány rendeletben megfosztotta a zsidókat minden vagyonuktól.

1944. november végén megkezdődött a tömeges deportálás. Újpesten már a nyáron gettókba gyűjtötték össze az embereket. Ilyen gettó volt a Liszt Ferenc utcában, az Árpád úton és a mai zsinagóga közvetlen környékén. A gettónak kijelölt házakból a nem zsidó la-

kástulajdonosokat kitelepítették, a deportálásra szánt zsidókat pedig betelepítették. Egy-egy lakásba öt, hat, tíz család is került. A gettót nyilasok őrizték, az épületeket senki sem hagyhatta el. Az én szüleim az újpesti gettóban voltak. 1944. november 27-én, amikor a józsefvárosi pályaudvaron dolgoztunk, megjelentek karszalagos nyilasok, összetereltek minket, egy-egy vagonba raktak 80-100 embert. Nem tudtuk, mi lesz velünk. Egy napig vesztegelt a vagonunk az állomáson, a következő napon elindították a szerelvényt Hegyeshalom irányába. Második nap kaptunk csak ebédet, addig nem nyitották ki a vagonajtókat sem. A beszorított emberek a vagonban, egymás előtt végezték szükségüket. Fiatalok, öregek, férfiak és nők vegyesen. A vonat este ért Sopronba. SS-katonák vették körül a szerelvényt, felnyitották az ajtókat, kitereltek minket, ezenközben ütötték-verték a foglyokat. Amikor mindenki kint volt, csoportba állították az embereket. Az egyik csoportot Kőszegre, a másikat Balfra, a harmadikat Fertőrákosra irányították. A barátom, Kohlmann Károly Balfra ment. Amikor elváltunk, sírva fakadtunk mind a ketten. Az örök kérdezték, ki ez az ember nekem. A barátom, feleltem. Karcsi meg akart szökni. Sopronkőhidára vitték. Kivégezték. Engem sokadmagammal Fertőrákosra szállítottak. Hatalmas csűrökben szállásolták el az embereket. A csűröknek ugyan volt oldaluk is, az ajtók azonban félig vagy teljesen nyitva maradtak. Nemcsak fáztunk rettenetesen, de be is tetvesedtünk. Napközben tankcsapdákat ástunk. Egyszer egy osztrák katonára állt meg mellettünk. Kérdezte, mikor lesz vége a háborúnak. Hamarosan, mondtuk neki, már a maguk sírját ássuk. Ránk SS-katonák felügyeltek. Egyik alkalommal, amikor munkaidőben vécéznem kellett, az egyikük nekem esett. Megvert. Bottal, ahol ért. Az egyik nap a közeli faluból néhányan az erdő széléig merészkedtek. Láttuk őket az erdőből, ahol bunkereket kellett építenünk. Nagy kenyereket hoztak magukkal. Letették, amit nekünk szántak, és azonnal elszaladtak.

Amikor a magyar nyilasok és a németek visszavonultak, minket összetereltek. Elindították a transzportot a gyűjtőhely, Loretto felé. Itt a város mellett, egy nagy töltésnél – ahol ma emléktábla áll – gépfegyveres SS-katonák

gyűrűjében csoportokat alakítottak, a csoportok pedig elindultak Mauthausen irányába. Voltak, akik végig gyalog tették meg az utat. A mi csoportunkat egy darabon vonattal vitték, csak aztán kellett gyalogolnunk. Nem tudtuk, hová megyünk, mi vár ránk, mit fognak csinálni. Mellékutakon meneteltünk, gyönyörű szép tájon. Az út mindkét oldalán elhajigált holmik voltak: ruhaneműk, ételdobozok, imakönyvek, személyes tárgyak. Látszott, az előttünk járó emberek mindent eldobáltak, csak hogy menni tudjanak. Mert aki leült, azt tarkón lötték. Amikor Mauthausenba értünk, átmentünk egy összekötő vasúti hídon, ekkor láttam először amerikai foglyokat. Tízen mentek egy sorban, mögöttük egy sor német őr. Egy nagy gyárkéményt is láttam. Nem tudtam, hogy ez a krematórium. Csak a város szép parkját figyeltem. Arra gondoltam, milyen szép helyre érkezünk. Hamarosan ebédet adtak. Betereltek minket egy hatalmas sátorba. Utóbb megtudtuk, kétezer ember szorongott ott. Egymás után érkeztek a transzportok. Gyalog, vonaton, uszályon. Itt már nem dolgoztunk. Enni alig kaptunk. A későbbi csoportoknak már sátor sem jutott. Ők végig a szabad ég alatt aludtak. A legyengült, beteg emberek nem bírták a sorsukat. Nagy tömegben és egyszerre haltak meg. A krematórium nem győzte az égetést. Az elpusztításra váró hullákat, mint a farakásban a fát, elvágólag egymásra rakták. A hullahegy akkora volt, mint egy földszintes ház.

Találkoztam itt újpestiekkel is. Ott volt Fábián Béla ügyvéd, a Budapest-környéki választókerület képviselője, meg Gál Zoltán. De voltak mások is. Volt egy ember, akinek Wacheron típusú aranyórája volt, ma egy ilyen óra kb. másfél millió forintot ér, az órát elcserélte tíz darab kenyérért egy SS-őrrel. A kenyér többet ért, mint az aranyóra. Ekkor már csont és bőr voltam. Nem tudom, hány kiló lehettem. Azt hittük, hamarosan végünk lesz. Egy keddi napon aztán az unokaöcsém, akivel véletlenül találkoztunk itt össze, azt mondja nekem: „Laci, bírd ki, pénteken már itt lesznek az amerikaiak!” Mi pénteken csak egy puskalövést hallottunk. Az SS-őrök elmenekültek. És ekkor jött a borzalom. A raktárakat feltörték, aki kenyérhez jutott, azt eltaposták. A tábor SS-pa-

rancsnoka fehérre átfestett személyautón az amerikai csapatok elé ment. Bevezette őket a táborba. Az amerikai egység parancsnoka, egy őrnagy, aki maga is zsidó volt, amikor meglátta a földön fekvő hullákat, a csont és bőr foglyokat, mintegy 20 000 embert, elsírta magát. Jiddisül szólt hozzánk. Mi azonban magyarok voltunk, s nem tudtunk vele beszélni.

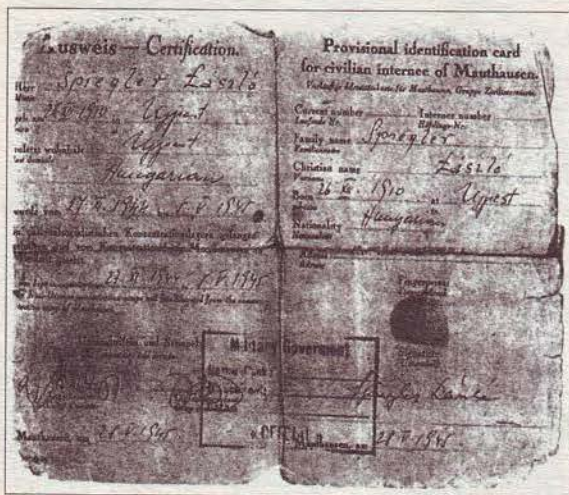
Mindenki ment, amerre látott. Én azonban maradtam. Este volt, nem tudtam, merre induljak. Reggel egy amerikai nő jött, aki maga is fogoly volt korábban, ő szedte össze a táborban maradt embereket. Egy közeli repülőtérre vittek minket, egy kórházba. Amerikai felügyelet mellett német orvosok vizsgáltak bennünket. Megállapították, hogy flektífuszom van. Szörnyű állapotban voltam. Elleptek a tetvek, olyan gyenge voltam, hogy nem éreztem annak a dobozos ham and eggsnek az ízét sem, amit egy amerikai tiszttól kaptam. Az ínyem csak a fogpasztára reagált. Itt, az amerikai kórházban meztelenre vetkőztettek minket, beszórták az embereket rovarirtó szerrel, ránk engedték a vizet, majd hordágyon fölvittek az ágyhoz. Amikor engem ráborítottak az ágyra, még mindig volt rajtam egy tetű, meg volt barnulva.

A hazakerülés elég körülményes volt. Az amerikaiak mindenkinek adtak egy angol és német nyelvű ideiglenes személyi okmányt arról, hogy ettől eddig Mauthausenban volt internált. Mindenkit hazaszállítottak, éjjelnappal mentek a repülőgépek, vitték a franciákat, vitték a gyarmati katonákat, csak velünk,

magyarokkal nem foglalkoztak. Végül aztán ránk is sor került. Elhozták a csoportot Wiener-Neustadtig, ott átadtak az oroszoknak. Az oroszok velünk, deportáltakkal szemben is közönyösek voltak. Nem volt köztük egészségügyi szolgálatos vagy vöröskeresztes. Sopronban kaptunk egy újabb igazolást, meg segélyt. A segély pár pengő volt és néhány szem krumpoli. A hazafele tartó vonatra már nem fértem fel. Felmásztam a vagon tetejére. Ott utaztam. Először elmentünk Szombathelyre, onnan Veszprémbe, majd beértünk Kelenföldre. Azt mondták, csak másnap megy be a vonat a Keletibe. Nem volt türelmem várni. Kelenföldről elindultam gyalog haza. Átjöttem az ideiglenes cölöphídon, melyet az emberek akkor Mancsi-hídnak neveztek, elértem a Nyugati pályaudvarig. A váróteremben a földön aludtam. A követ nem éreztem, hozzászoktam. Ingem nem volt, az amerikaiak inget nem adtak, a felsőruhám azonban megvédett a hidegtől. Reggel aztán kimentem a villamosmegállóba. Ott tudtam meg három újpesti asszonytól, hogy feleségem túlélte a táborot. Otthon van.

A feleségem korábban a Tavasz és Erzsébet utca sarkán lévő Kálmán-féle ügyvédi irodában gyors- és gépiróként dolgozott. Olyan jó munkaerő volt, hogy 1944-ben, amikor már az újpesti gettóban élt, akkor is naponta kivitték valamilyen cipőkrémgyárba gépelni. Később őt is, a többiekkel együtt, az óbudai téglagyárba szállították. Innen került Auschwitzba, ahol dr. Mengele osztályozta a deportáltakat. A betegeket és az időseket a krematóriumba irányította, a munkaképeseket elkülönítette. A feleségem ebbe a csoportba került. A táborból nem messze lévő Görlitzbe szállították őket mindennap, egy lőszergyárba, ahol töltényhüvelyeket préseltek. Ő valamivel korábban érkezett haza, mint én. Nem mehetett be a saját házába, egy nyilas foglalta el az épületet. A nagybátyja fogadta be. Aztán kiutaltak neki egy szobát. Ebben a szobában nem volt se szék, se asztal, egy ágy állt ott egy párnával. Amikor hazaérkeztem, egy nyugágyat szereztünk. Én abban aludtam.

Sokat beszélgettünk ezután. Elhatároztuk, hogy nem lesz gyerekünk. Nem akarunk, hogy egyszer, valamikor ő is szenvedjen. Hogy ennyit szenvedjen! □

Spiegler László ideiglenes igazolványa

JOSEF LUSTIG

Az „újpesti Anna Frank”: Petri Éva naplója

Az izraeli Cfáton, a Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában több újpesti vonatkozású műtárgyat és dokumentumot őrzünk. Az egyik – és talán a legmegrázóbb – egy gyerekkézzel írt napló, Petri Éva naplója. Az öt éven keresztül feljegyzéseket készítő kislány Újpesten született, 1932. október 24-én. Édesanyjához hasonlóan, zongoraművésznőnek készült. Újpesten érte meg Magyarország német megszállását. A naplót hetedik születésnapjára kapta, és 1944. március 21-ig vezette. Ezt követően Évát és kisöccsét a Dunába lőtték. A naplót 1945-ben, egy újpesti csillagos házban találta meg nagynénje, Révész Lajosné. Ő juttatta el múzeumunkba 1990 körül.

Alábbiakban az 1944. március 17-i és 20-i feljegyzések részleteit közöljük:

1944. március 17. péntek

„...Készülök vasárnapra, a házi koncertre. Játsszom az »isteni« darabot, a Bartók Rondót és a Mendelsohn Lied ohne Worte (c-moll)-t.

Befejezem, mert késő van és még szeretnék gyorsírni.

1944. március 20. hétfő

El vagyok rá készülve, hogy ma utoljára írok naplomba. Olyan kusza gondolatok kavarg-

nak bennem, hogy alig tudok írni: ezért olyan zilált az írásom. Tegnap a németek megszállták Budapestet, motorbiciklis németek járkálnak az utcán, a Csokonai utcában végig állnak a tankok, és persze mindenfelé élnek a rémhírek és pletykák. Pl. Külföldön összefogdosták a zsidókat és Isten tudja mi lett velük, biztos itt is így fognak tenni. Nem megyek ki az utcára egyedül, és anyut se hagyom, ma mindenhova elkísérem, ahova megyek tanítani. Nem...

Majd hogyha riadó lesz, akkor [sem hagyom], hogy külön legyünk!

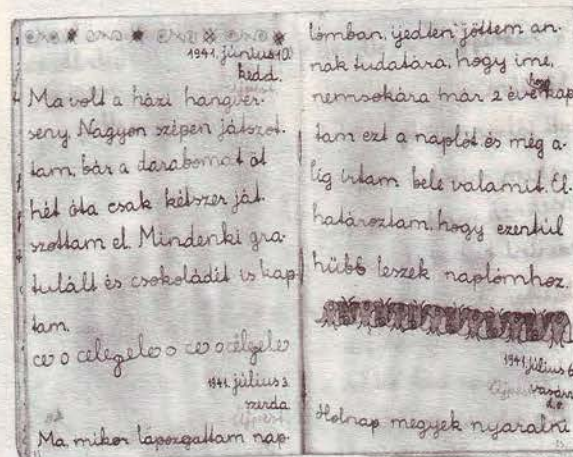
Jön az összhangzattanárnök és nem csináltam még meg a leckét. Majd folytatom az írást, ha elment.

1944. március 20. hétfő este

Nem megyünk az Ede bá-hoz mégse. Nem tudtunk választani, hogy menjünk-e, vagy nem, hát pénzt dobtunk föl: fej (menés) vagy írás (maradás)? Hála Istennek írás lett, hát maradtunk. Nem jó ilyenkor az utcán járkálni, pláne késő este. – Már nem félek. Mammival vagyok és ez a fő! Meghalunk, akkor az is csak egy pillanatig tart, nem fáj, és már különben is régen szeretném tudni, hogy mi lesz a lelkünkkel a test halála után. Rémm álmos vagyok. Megyek aludni.” □

Petri Éva édesanyjával

Feljegyzések az eredeti naplóban

Az újpesti mártíremlékmű

„Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet” idézi a felirat Izajás (40.1) prófétát az újpesti mártíremlékmű udvari homlokzatán.

Az Újpesti Izraelita Hitközség 1947-ben építészeti pályázatot írt ki az Újpestről elhurcolt és a lágerekben elpusztított áldozatok emlékére. A dr. Bonta János és Kőrösi Marianne által benyújtott „Kegyelet 1944” jellegű pályamű ugyan II. helyezést nyert, de a hitközség ennek a megvalósítására adott megbízást Fodor Imre vállalkozónak. Az eredetileg fehér márványból elgondolt emlékmű – az adott korszak építőanyag-szegény körülményei között – végül is téglából épült. Külső felületeit szabályos kötésű kőburkolattal látták el, kissé kiugratott, durvább megmunkálású lábazattal. A József Attila utcai homlokzaton a párkány alatt Kiss Edit magyar képzőművész reliefjei idézik a vézskorszakot négy táblaképen, az 1944. június 24-i magdolnavárosi (ma: Angyalföld végállomás) pályaudvarra történő erőltetett menettől (a gr. Apponyi Albert utcát ennek emlékére nevezik Mártírok útjának Újpesten) az embertelen körülmények között végzett kényszermunkán és a megsemmisítő táborokon át a lágerek felszabadulásáig.

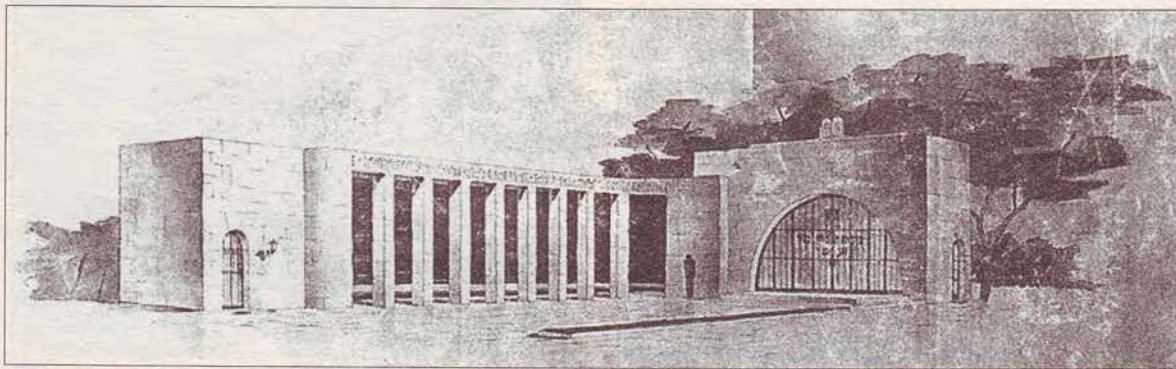
Az emlékmű belső felületei egyszerű vakolt és meszelt felületek az ottmaradtaknak emléket állító fekete gránitlapokkal, amelyek kb. 9600 név olvasható, megemlékező

további 3000 név nélküli munkaszolgálatosról is, akiket ugyancsak Újpestről hurcoltak el. A kiemelt, oromzatain a mózesi kőtáblákkal díszített helyiségben, az emléktáblákon a környékről – Rákospalotáról, Szentendréről – deportált áldozatok nevei olvashatók.

A táblák alatti padka azt a célt szolgálja, hogy a látogatók erre tegyék az emlékezés kavicsait (köveit). A zsidó hagyomány szerint az olyan sír, amelyen nincsenek kövek, elhagyott sír. (A kőrakás hagyománya ősi temetési szokásra utal. A halottat azonnal el kellett temetni, de hogy a Közel-Kelet sivatagi homokját ne fújja el a szél, a friss hantot kővel be kellett takarni.)

A megvalósult mártíremlékmű tervezői 1939–42 között mindketten a Királyi Iparművészeti Iskola hallgatói voltak. Az iskola az 1910-es években Györgyi Dénes vezetésével színvonalas belsőépítész-képzést vezetett be, ahol nagynevű építészek, köztük Weichinger Károly – dr. Bonta János tanára itt és később a Műegyetem is – mint a városépítési és középület-tervezési tanszék vezetője tanított.

A pályázat közösen elképzelt koncepcióját az 1945 után már műegyetemi hallgató Bonta János „ültette át” az építészeti nyelvére Weichinger professzor konzulensséje mellett. Az épület bizonyos mértékig tükrözi a római iskola szellemét. (A római iskola a templomi, illetve szakrális építészet területén a modern szellem egyik irányzata. Magyar képző-

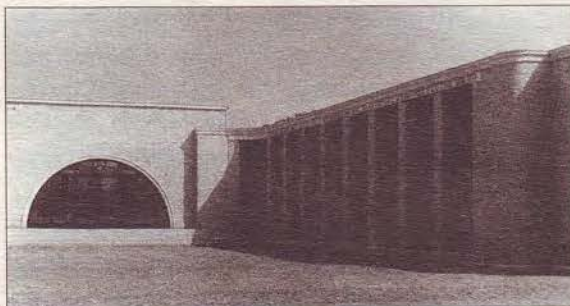
A mártíremlékmű pályázati tervének egy lapja (felige: Kegyelet 1944)

művészek – és néhány építész – egy köre az 1930-as években a római Magyar Akadémia ösztöndíjasaként Rómában tanulmányozta a klasszicista irányba hajló, de a modern technológia vívmányait figyelembe vevő irányzatot, amely ugyanakkor bizonyos mértékű ünneplés, patetikus kifejezési módot is tartalmaz.) A római Magyar Akadémiát megjárta Árkay Bertalan is, akinek városmajori plébánia-temploma – amit édesapjával, Árkay Aladárral tervezett 1932–34-ben – mintegy előképe lehetett az újpesti mártíremlékműnek. Félköríves bejárata, a templom kubista tömegét a campanilével (a. m. harangtorony) összekötő árkádsora ott a merev megjelenést oldja, a mártíremlékmű egyéni kompozíciójánál azonban az egymásra merőleges irányok az emlékezés méltóságát emelik.

Az emlékművet 1948. július 25-én avatta fel dr. Murányi Miklós főrabbi. Jelen volt a köztársasági elnök, Tildy Zoltán, felszólalt dr. Pesta László államtitkár és Döbrentei Károlyné, Újpest polgármestere. Berda József Mementóként című versével tisztelgett az áldozatok előtt, megrendítő szavakkal figyelmeztetve: „...Isten gyermekei, ezrek ezrei / haltak meg ártatlanul / Tiltakozz ész, lázadj / tiszta emberi érzület / Ami itt történt: maga / az ördögi örület...”

*

A reliefeket készítő Kiss Edit 1905. november 21-én született, Budapesten. Először Nagyban, majd Düsseldorfban, a Művészeti Akadémián tanult, itthon Kádár Béla tanítványa volt. Festőként és szobrászként is dolgozott. 1944-ben deportálták, kényszermunkán dolgozott a Daimler-Benz üzemben 1100 nőtár-

A belső udvar homlokzata (A fotó dr. Bonta János tulajdona)

sával együtt. 1945 július 4-én tért haza a deportálásból. Embertelen „lágerélményeit” döbbenetes hatású, 30 darabból álló sorozatban örökítette meg, amely „Deportálási album”-ként részben vagy egészben azóta a holokausztmegemlékezések állandó anyaga. Első bemutatása 1945 szeptemberében, Budapesten volt. Az újpesti mártíremlékmű táblaképeit – egyes visszaemlékezések szerint – Újpest Megyei Jogú Város versenykiírására készítette el, de annak felavatásán már nem vett részt, mert Casablancán át Franciaországba emigrált. 1962-ben Londonba költözött, majd 1966-ban visszatért Franciaországba, ahol önkézevel vetett véget életének. A Deportálási albumot örökösei a Ravensbrücki (Holocaust) Múzeumnak adományozták azzal a kikötéssel, hogy a múzeum azt időszakos kiállításokra alkalmanként kölcsönadja. □

A szerző ezúton köszöni meg Bartha Rezsőné, dr. Bonta János, Deutsch László, Kőrösi Marianne, Meditz László és Rappaport Zoltán szíves segítségét.

Kiss Edit reliefsorozata a mártíremlékmű falán
I. erőltetett menet

II. kényszermunka

III. megsemmisítőtábor

IV. a láger felszabadítása

Az újpesti lóvasút, 7. rész

Utolsó évek

Az újpest-rákospalotai vonal eladása

Gróf Károlyi Sándor tisztában volt azzal, hogy e vasútvonalat megszüntetnie nem lehet, azt a két község lakóinak érdekében üzemben kell tartania. Felújítására nagy szükség lett volna, ám a korszerűsítés anyagi fedezetét a gróf egyedül már nem állhatta.

1891-ben levél érkezett a Kereskedelmi Minisztériumhoz, melyben Egyessy Géza, a Magyar Távirati Iroda igazgatója, mint a Budapest–Angyalföld–Újpest útvonalon létesítendő gőzüzemű vasút engedélyes konzorciumának tagja kért másolatot az újpest-rákospalotai lóvasút engedélyokmányáról. Kérését így indokolta: „...gróf Károlyi Sándor úrtól a rákospalota-újpesti lóvonatú vasutat nevezett consortium nevében megvásároltam és az adás-vételi szerződést gróf Károlyi Sándor úrral Steinbach István kir. közjegyző közbejöttével tényleg megkötöttük”. Ezen szerződésre eddig nem sikerült ráakadni, ha létezett is, valószínűleg érvénytelenné válhatott (talán anyagi okok miatt).

Erre utal Károlyi gróf 1893. évi beadványa, melyben a miniszter hozzájárulását kéri a vasút eladásához, részvénytársaság alapításához (tehát ekkor még mindig az övé az újpest-rákospalotai lóvonat). Kérelmezte az engedélyidő 25 évvel történő meghosszabbítását, és az alaptőke megemelését.

A miniszter felülvizsgálatot rendelt el a fejlesztésekre szánt összeg megállapításához. December 28-án tartották a helyszíni szemlét, ekkor a számadásokról készült feljegyzéseket is áttekintették. Felmérés készült a teljes vonalról (melyen nem tüntették fel a Horváthvilla előtti kitérőt), valamint a rákospalotai forgalmi telepről. Kimutatást állítottak össze az eddigi befektetések anyagi szükségleteiről.

Az engedélyezési eljárás ideje alatt, 1894. január elején Országh Sándor városren-

dezési szakember, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának osztályvezetője, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság (BKVT) igazgatósági tagja és Jellinek Henrik, a BKVT vezérigazgatója vásárolta meg a vasutat. Ők jelezték szándékukat egy új vállalat létrehozására, így az engedélyokmány függelékét már a nevükre állították ki. Április 18-án 204 000 Ft alaptőkével megalakították a Budapestvidéki Közúti Vasút Részvénytársaságot (BVKV). Az igazgatóság és a felügyelőbizottság megválasztása mellett elhatározták, hogy az üzem kezelését, a forgalmi eszközök és a személyzet kiállítását a BKVT-re bízzák. Felvetődött a két társaság vonalán való átszállás nélküli közlekedés lehetősége, amely a forgalom, valamint a bevétel emelkedését eredményezhetné.

A BVKV igazgatósági ülésén Jellinek Henrik előadta, hogy a vasút átvételekor 24 db lovat vásároltak Károlyi Sándor gróftól, amelyek koruknál fogva kevésbé voltak alkalmasak a vontatási feladatok ellátására. Így 50-52 db új ló beszerzésére lenne szükség. A vasúti pályát rossz állapota miatt helyenként fel kellene újítani, a váltók cseréje is megérett már. Az egyvágányos, kitérős rendszerű pályán nem tudják megoldani a sűrűbb közlekedést, ehhez szükséges lenne legalább részben a második vágány lefektetését megkezdeni. Nagymértékű javítást igényelnek a kocsik is. A változtatások fontosak lennének, mégis a döntés ezek függőben hagyásáról szólt, tekintettel arra, hogy a villamosítás ügye napirendre került.

A tulajdonosváltásnak az utazóközönség is érezte hatását, amely kiderül az Újpesti Ellenőr 1894. február 18-i számából: „meglepetést keltett méltán Újpesten és R.-Pálotán, hogy a köpöládának nevezett piszkos kocsik helyett elegáns, új kocsik járnak. Ez az újítás mindenkinek meglegedésére szolgált, mert az előnyös vállalat a budapesti közúti vasúti társaság tulajdonába ment át. Az új vasútvonalon a közlekedés rendes és minden

tekintetben pontos”. 1894 február közepétől a forgalmat jórészen a BKVT járművei bonyolították le. A vasút eddigi „főnöke”, Závodszy Lajos húszévi szolgálat után, áprilisban vált meg munkájától, majd Károlyi gróf uradalmában „tekintélyes állást kapott”.

Május 1-jétől a BKVT közvetlen járatot indított Rákospalota és a Nyugati pályaudvar között, a kocsik negyedórás időközönként indultak.

A megyeri vonal megvásárlása, majd megszüntetése

A Váci úton közlekedő rövidke lóvonat meghosszabbításának igénye már 1890-ben felmerült: „...nagyon szükségesnek véljük – áll az Újpesti Hírlap 1890. június 8-i számában –, ha az eddig kiépített, de csak a légszeszgyárig terjedő megyeri vasutvonalat, a mindinkább emelkedő Váci úton még az idén [a BKVT] meghosszabbítaná – a Wolfner-utczáig – ezáltal az ott nyaraló, s nagyobbbrészt Budapestről ki és beutazó közönségnek nagy szolgálatot tenne”. Ám az újabb vágányok lerakására még várni kellett.

A vasutat 1895. március 21-ig a BKVT üzemeltette, ekkor a BVKV az irányítása alatt működő lóvonathálózat bővítése céljából megvásárolta. A villamosítás kérdése itt is napirendre került. A Budapestvidéki Közúti Vasút számára a miniszter 1895. június 25-én adta ki az egységes alapító okiratot, mely szerint „...a társaság jogot nyert arra, hogy a »megyeri« lófogató vonalat a Rákospalota újpesti vonallal egyesítse, ezen két vonalat pedig egy, az újpesti Arany, Toldy és Nagydeák utczákon át vezetendő új-vonallal összeköthesse...”.

Ám még mielőtt a villamosítás, valamint az új szakasz építése megkezdődhetett volna, tavasszal hozzáláttak a fővárosi vízmű második csővezetékének lefektetéséhez. Ez a Váci úti építkezés a lóvonat forgalmát is akadályozta, így azt erre az időre leállították. Az 1895 tavaszán ideiglenesen leállított vonalon lóvonat többé nem közlekedett, helyét a villamos csak több mint három és fél év múlva, 1898. december 22-én vette át.

Lóvasútaink villamosítása

Az egyre zsúfoltabban járó, Pest felé tartó lóvonatok közlekedésén már nemigen tudtak javítani. 1893 nyarán Földvári Mihály, Pest-Pilis Solt és Kiskun vármegye alispánja lépett fel a tarthatatlan állapotok ellen, s a fővárossal egyetértésben kimondta, hogy az újpesti vonalat gőzvontatásúvá kell átalakítani, az üzemváltásig pedig reggel és délután újabb kocsik induljanak. A BKVT elzárkózott a gőzüzem elől, inkább villamosvasút építésére kért engedélyt. Az átépítés az engedélyezés után 1895 őszén kezdődött, s az újpestiek legnagyobb örömeire 1896. május 30-ától már villamossal lehetett utazni a vasúti hídtól a Nyugati pályaudvarig. Ekkor a Nyugatitól Rákospalotára közlekedő lóvonat szintén megszűnt.

A rákospalotai vonal átépítését 1896 májusában kezdték el. Újpest területén a vasút keresztezéséig kettősvágány, Rákospalotán – egy közbenső kitérővel – egy vágány épült. A forgalmat a munkálatok idején mindvégig fenntartották. Az újpesti vonalrész műtanrendőri bejárása szeptember 19-én, a rákospalotai szakaszé pedig december 27-én zajlott. Személyszállító lóvasút Újpest és Rákospalota területén utoljára 1896. december 31-én dőcögött végig, 1897 első napjától már villamos járt.

*

Újpestre nézve lóvasút-közlekedésünk nagy jelentőséggel bírt. Az 1866-ban megnyitott pest-újpesti vonal létrejöttének köszönhetően a község egyre több lakót fogadott be. A Váci út menti ipari üzemek főleg áruszállítás szempontjából „örülhettek” az 1868-ban átadott, eredetileg a pestihez tartozó vonalrésznek. 1872-es születésű az Újpestet és Rákospalotát összekötő, leginkább vegyes funkciójú lóvonat, melynek hatása legfőképpen Újpest kelet felé terjeszkedésében mutatkozott meg.

Mindehhez kimagasló érdemeket szerzett a városalapító fia, gróf Károlyi Sándor, ki nemcsak az első vonal kezdeményezéséből vette ki részét, hanem anyagi áldozatok árán megvalósította és fenntartotta a két község érdekében az újpest-rákospalotai lóvonat forgalmát. □

A labdarúgás kezdetei Újpesten, 2. rész

Az 1900-as évek elején a labdarúgás által felporzított sportéletet élénken üdvözölte a helyi sajtó, bár félve tekintett a sorra alakuló klubokra. A néhány évvel ezelőtt szétforgácsolódott UTE sorsát látva egy nagy, egységes sportklub megerősödését tartották volna kívánatosnak. A Társadalmi Lapok a következőket írta: „ugyanaz sportot kedvelők a helyett, hogy tömörülnének és egyesülnének, inkább széthúzódnak s egymással meg nem férhetnek, hanem más hasonló köröket alakítani kénytelenek, [...] konstatálnunk kell, hogy ez nem egészséges állapot”. Az új klubok viszont, az UFC-vel az élen, tömegével mozgatták meg a sportolni vágyó fiatalságot, a futball újra életet lehelt a kihűlt újpesti sportéletbe.

Az UFC nyilvános mérkőzést ugyan régóta nem játszott, viszont – talán az új helyi riválisok megjelenése miatt, talán az Arad elleni fiaskó óta tartó visszaeső klubélet felporzítására – az 1900. augusztus 12-i közgyűlésén új tisztséget választott. Elnök: Várnai Dezső, alelnök: Müller Imre, I. titkár: Popper József, II. titkár: Labiner Manó, pénztárnok: Schön Jenő, ellenőr: Rettenburg Gusztáv, szertáros: ifj. Ugró Károly, főkapitány: Dinich Károly, a második csapat kapitánya: Faragó Lajos, helyettes kapitány: Weisz Aladár. Választmányi tagok: Dinich Károly, Deutsch Dávid, Faragó Lajos, Weisz Aladár. Pótválasztmány: Bier Dezső és Neubrandt Mihály.

Amíg az UFC tisztújítást végzett, addig az újpesti Haladás a budapesti Tattersall pályán megtartotta első nyilvános mérkőzését a budapesti Hunnia csapatával, és az UFC bemutatkozó meccséhez hasonlóan 1:1-re végzett. Augusztus 26-án végre ismét mérkőzést rendeztek a pamutgyár melletti UFC-sporttelepen. Igaz, még mindig nem a hazai csapat lépett pályára, bár a mérkőzés teljes mértékben újpesti érdekeltségű volt. Nagy közönség előtt az egyre erősödő Újpesti Haladás 1:0-ra verte az Újpesti Athletikai Clu-

bot. Pontosan két hét múlva a Haladás újra 1:0-s győzelemmel hagyhatta el a Mező utcai pályát. Az ellenfél ezúttal végre az UFC, igaz, annak a Kémendi, Faragó, Neubrandt, Terbe, Taub által fémjelzett második csapata volt. A hazaiak játékára kiéhezett közönség, még ha a tartalék játszott is, nagy ovációval fogadta a két csapat kemény küzdelmét, és a mérkőzés után csak lassan oszladozott a pályáról, alaposan meghánytorgatva a csata minden érdekesebb részletét, izgatóbb jelenetét. 1900. szeptember 16-án az Újpest FC először merészkedett be a fővárosba. Óbudára vonult át a csapat, hogy az Óbudai TE pályáján mérkőzzön a tavasszal alakult, szintén budai 33FC-vel. Sajnos még az Arad elleni fiaskónál is kellemetlenebb eredmény született, a 33-asok (bemutatkozó mérkőzésükön) fölényesen, 8:1-re verték az Ugró – Bodor, Szedlyár – Labiner, Pozsonyi, Bier – Weisz, Weidlinger, Dinich, Schön, Schmidt összeállításban szereplő lila-fehéreket. 1900. október 14-én a budapesti Csömöri úti Millenáris versenypályára volt hivatalos az Újpesti FC, hogy részt vegyen a budapesti Versenypálya Szövetség és a Sport-Világ újság által – a Budapesti Mentő Egyesület javára – rendezett jótékonysági kispályás futballtornán. A lila-fehérek az Ugró Károly – Bier, Szedlyár – Schmidt, Dinich, Weisz hatossal érkeztek, tartalékként Taub és Faragó tartott velük. Az Újpestnek már az előmérkőzések során az egyik legnehezebb falat jutott, az akkori legjobb magyar labdarúgócsapat, a BTC, a Budapesti Torna Club első számú hatosával kellett felvennie a versenyt. A várakozásoknak megfelelően a fővárosi piros-fehérek végigtámadták a 2x7 perces mérkőzést, viszont a hőiesen küzdő újpesti védelmet csak a befejezés előtti pillanatokban sikerült áttörnie annak a Mannó Miltiádesznak, aki egy évvel később majd az első magyar gólkirályi címet szerzi meg. Az Újpest eltökélt, lelkes játéka azonban nagy sikert aratott a nézők körében, a Társadalmi Lapok szerint gyakran hallat-

szottak a rokonszenvező „Éljen Újpest! Éljenek az újpestiek!” felkiáltások.

Ez volt tehát az első labdarúgótorna, amelyen a csapat részt vett, s bár újra vereséget szenvedett, az Újpest neve egyre markánsabban jelent meg a kibontakozó magyar futballéletben.

Hiába volt azonban a közönség szimpátiáját is kiváltó, tetszetős játék, a mindenre elszánt lelkesedés, egészen október 21-ig kellett várni az első győzelemre, amikor is egy ugyancsak fiatal egyet, a Ganz Wagongyári Tisztviselők csapata látogatott a Mező utcába. A vendégeknek ez volt a második nyilvános mérkőzésük, így joggal volt várható, hogy végre lila-fehér sikernek tapsolhatnak a találkozóra újra nagy számban kilátogató szurkolók. A mérkőzés, Dinich és Weisz góljaival, 2:1-es hazai sikerrel zárult. Megszületett hát az Újpest első hivatalos győzelme, s a csapat egyre inkább összeállni látszott. A kapuban remek teljesítményt nyújtott Ugró Károly, a védelem két kiváló tagját, Pozsonyit és Bodort jól segítette a Ganz ellen is kiemelkedő játékot nyújtó Szedlyár, elől pedig Weidlinger, Dinich és Weisz mutatott egyre javuló formát. Mellettük Bier és Labiner a védekezésben, Schmidt és Stana pedig a támadásban jeleskedett.

1900. november 11-én este 8 óra körül sorra álltak meg a társaskocsik az Árpád úti Közművelődési Kör egy éve épített székházának (a mai Polgár Centrumnak) a kapuja előtt, s gyalogosan is sokan érkeztek a gázlámpák halványan pislákoló fényei alatt a kör pazarul kivilágított helyiségei felé. Bent megterített asztalok várták a betérőket – köztük Újpest jó néhány közismert személyiségét és családját –, akiket jó házigazda módjára az immár ugyancsak nagy népszerűségnek örvendő futballisták kalauzoltak a helyükre. Nem volt véletlen az ifjú sportolók igyekezete, ugyanis az UFC tartotta itt díszvacsorával egybekötött táncmulatságát, s a belépőjegyekből befolyt összeget a klub a szertára javára kívánta fordítani. A program már délután fél háromkor elkezdődött, amikor is a csapat, a kor egyik meghatározó futballklubja, a Műegyetemi FC második gár-

dájával játszott bemutató mérkőzést a Mező utcában. Gyönyörű őszi idő köszöntötte a pályára lépőket és a nagyszámú közönséget. Az esti táncmulatságra szóló jegyek a mérkőzésre is érvényesek voltak, így most azok is belekóstolhattak a futball eleddig ismeretlen légkörébe, akik eddig nem nagyon követték figyelemmel a fiatal sportág eseményeit. Ezen a találkozón szép és végig érdekfeszítő játékot láthattak. Lelkesen tapsolhattak a kiválóan játszó Pozsonyinak, Bodornak és Dinichnek, és a higgadtságával kitűnő Ugró kapusnak, kiknek vezetésével a félidőre már 2:0-ás előnyt szereztek a lila-fehérek. A második játékrészben egy kisebb sérülés miatt azonban megszakították a játékot, majd közös megegyezéssel a mérkőzést befejezettnek nyilvánították. Este aztán a Közművelődési Körben táncstudásukat is bemutathatták a labdarúgók, a község nő tagjainak nagy öröme. A Társadalmi Lapok kissé élcélődve írta: „...hogymásnap hány hölgy fog tagként beíratkozni az UFC-be – ha nem is labdarúgás céljából –, azt még nem tudjuk, de valószínűleg sokan lesznek...” Ha a hölgyek nem is jelentkeztek, mindenesetre a jól sikerült estély – mely hangulatában a későbbi híres farsangi UTE-bálokat előlegezte – még szorosabbra fűzte a lakosság és a klub kapcsolatát, tovább növelve az amúgy is gyorsan fejlődő sportág népszerűségét. □

Akcióban az Újpest

GELLÉRI ISTVÁN

80 éve született Vadász György grafikusművész

Venetianer Sándor református teológus Katalin Margit nevű lánya és Vadász Artúr, az Istvántelki Főműhely mérnöke nagy szeretettel nevelték gyermeküket, Vadász Györgyöt.

A fiú a Könyves Kálmán Gimnáziumban érettségizett. A gimnázium utolsó éveiben ő is részt vett az akkoriban kötelező félkatonai kiképzésben, a leventeoktatásban. Az érettségi után a Török Pál utcai Iparrajz Iskolában, majd az Iparművészeti Főiskola grafika szakán folytatta tanulmányait.

A háború alatt sajátos módon kamatoztatta kézügyességét: részint saját, részint mások részére is készített hamis iratokat, korábbiól datálódó anyakönyvi kivonatokat és más „alappapírokat”. Nem kevés bátorságot s tehetséget igénylő tevékenységének köszönhetően az általa készített iratokat használók nem kerültek gettóba vagy munkatáborba.

Újpesten 1946-ban megalakult a Bagolyvár, a lelkes, fiatal képzőművészek önszerveződő csoportja. A társaságnak rövid ideig

Vadász György is tagja. Elsősorban alkalmazott grafikával foglalkozik, de „vérré vált” precizitás jellemzi ez időben készült – az erdélyi fejedelmeket ábrázoló – olajfestményeinek sorát. Nem harc vagy vadászat közben, tudósai társaságában ábrázolja őket, hanem élt koruk (17–18. sz.) jellegzetes grafikai és éremtani stílusjegyeinek világában.

Könyvborítókat, plakátokat, kiadványokat tervez és illusztrál. Elismert tipográfusként tartják számon. Életszemléletét és munkásságát fiatalos lendület, jó humor jellemzi. Közel három évtizeden keresztül különböző újságok és folyóiratok (pl. *Vou Turistique*) illusztrátora, tördelőszerkesztője és arculattervezője.

A múltó évek folyamán érmeket is gyűjtött. Magáénak tudhatott számos magyar és külföldi különlegességet is. Nem csak gyűjtő volt, tervezett és készített is érmet. A szaksajtóban számos tanulmányt publikált. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének főtítkárhelyettese volt, valamint 1997-ben bekövetkezett haláláig szerkesztője az Érem című lapnak. □

Vadász György: Szabadka (bronz)

Tanösvény a természetes élőhelyeken

2004. április 2-án adták át a Vizes élőhelyek tanösvényét. Ettől a naptól megtekinthetők a farkas-erdei lápvilág, a Palotai-sziget, a rákospalotai Szilas-tó és a dunakeszi tőzegtavak mellett felállított oktatótáblák.

A vizes élőhelyek a régió síkvidéki patakjai (Szilas-patak, Csömöri-patak, Mogyoródi-patak) közelében, a Duna mentén (Palotai-sziget) vagy vízzáró réteggel védett természetes mélyedésekben (Merzse-mocsár) alakultak ki. Ezek a területek nem alkalmasak mezőgazdasági művelésre, termővé tételük meghaladta a későbbi főváros kerületeit alkotó kistelepülések erejét. Az évszázadokig háborítatlan vizes élőhelyek a rendszerváltás után kerültek újra veszélybe. A bevásárlóközpont- és autópálya-építkezések mindenféle törvényi akadály nélkül számolhatták fel a budapesti vizes élőhelyeket. Ekkor tűntek el végérvényesen a Mogyoródi-patakot kísérő fűnyár ligetek és lápok, a káposztásmegyeri tőzegtavak és a budaörsi mocsár. A megmaradt élőhelyeket ma aszfaltutak zárják el hermetikusan a környező szárazföldi társulásoktól, ezért ezek a területek már nem képesek zöld folyosókként biztosítani az élőlények szabad vándorlását, és többségükben elvesztették jelentőségüket a szaporodásukban vízhez kötődő állatok (pl. kételtűek) fennmaradásában is.

Napjainkra jutott el oda a közgondolkodás, hogy a vizes élőhelyeket értékesnek tartja, és hajlandó is áldozni ezek megmentéséért. A Merzse-mocsárnál nem csupán a belvízelvezető rendszerek átalakítását végezték el, hanem megkezdték az élőhely fűrt kutakból történő vízellátásának biztosítását is. A beavatkozások óta a mocsár egyszer sem száradt ki, ami az élőhely fennmaradása szempontjából fontos mérföldkőnek tekinthető. Mindez azonban igen sokba került, ezért arra nincs esély, hogy Újpesten a közeljövőben hasonló természetvédelmi revitalizációs beruházásokra kerüljön sor.

A lap hasábjain a „Zöld szigetek Újpesten” című sorozatunkban korábban már részletesen foglalkoztunk a fent említett négy vizes élőhely bemutatásával, de a tanösvény átadása kapcsán talán érdemes újra megemlítenünk ezek legfontosabb természeti értékeit.

Káposztásmegyeri lápvilág

Újpest lápos, mocsaras vidékei az alacsonyabb fekvésű területeken alakultak ki. Ezek közül az egyik legnagyobb kiterjedésű a Farkas-erdő és a Megyeri út között elterülő lápvilág, amelyet a Farkas-erdőtől és a Megyeri úttól egy magasabban fekvő parlag választ el.

A területen fellelhető kisebb-nagyobb vízmedencéket már távolról jelzik a nagy vízigényű lágyszárú növények. A vízpart felé közeledve különböző sásfajokkal találkozunk, amelyek közül messze kiemelkedik a nagyobb zsombékokat alkotó télisás.

A vízpartok buja növényzetének árnyékában kicsiny vízfoltok rejtőznek, otthont adva a vízi állatok nyüzsgő seregének. A mocsaras terület szélén a fás növények közül a füzek alkotnak ligeteket. Az élőhely szélén futó ösvényen tovahaladva kisebb-nagyobb nádasok mellett vezet el utunk. A nádasok mérete egyre növekszik, és legnagyobb szélességét ott éri el, ahol a lápvilág a Farkas-erdő közvetlen szomszédjává válik. Ez a vadregényes rész biztosítja a magasabb rendű élet számára a legmegfelelőbb körülményeket. Tavasszal tömegesek a nász alkalmából megjelenő zöld levelibékák, amelyek a nádszálaikon gyülekeznek a fajfenntartás hívó szavára. A tavaszi estéken pedig a pocsolyákban lapuló, hím vöröshasú unkák tömegei hallatják kísérteties, nősténycsalogató hangjukat. Ezen a területen rejtőzik a mocsári teknős is, amely alkalmas helyet talált itt a megtelepedésre.

Palotai-sziget

Újpesten két ártéri erdőrészletet találunk, amely még megőrizte természetes állapotát. Az egyik élőhely a Palotai-szigeten az Északi

vasúti összekötő hídtól a sziget központi részén elhelyezkedő, körgáttal védett észak-pesti szennyvíztisztítóig tart, míg a másik a szennyvíztisztítótól a cérnagyár közelében található Rév utcáig.

A Palotai-szigeten több helyen megjelennek a bokorfüzesek, amelyek a folyók tájképi jellegének kialakításában és a folyópart természetes állapotának megőrzésében nélkülözhetetlenek, ezért fontos a fennmaradásuk. A bokorfüzeseken áthaladva jutunk el a Duna alacsony árterén kialakuló fűz- és nyárligetekhez. A fűz- és nyárligetek lombkoronaszintje 25-30 m, és záródása az 50-80 %-ot is elérheti.

Az aljnövényzetben a különböző sásfajok mellett a mocsári növények gyakoriak, valamint a nád, amely a kicsiny tisztások szélein alkot összefüggő állományokat.

A rovarok közül eddig 150 fajt mutattak ki a területen, amelyek közül 10 védett faj. A legértékesebbnek mondható bogárfauna az öreg fűzfákhoz kötődik. A sziget jelentős zoológiai értékét képezi a gazdag puhatestűfauna. A területen eddig öt védett kételtű fajt, a zöld varangyot, a levelibékát, a tavi békát a vöröshasú unkat és a pettyes götét sikerült megtalálni. A madárfajok összetétele megfelel egy átlagos puhafaliget faunájának. Az odvas fűzfák alkalmas bújóhelyet jelentenek a denevérkolóniák számára. A védett rowarevő emlősök közül a keleti sünn és az erdei cickány a fűzeseket és nyárasokat lakják.

Rákospalotai turjános és Szilas-tó

A turjánosok a Duna valamikori öntésterületeinek legmélyebb, művelésre alkalmatlan vizes területein mint az egykoron kiterjedt Pest körüli mocsárvilág maradványai maradtak fenn. Stratégiai fontosságuk abban nyilvánul meg, hogy közvetítő szerepet töltenek be a főváros zöld területei és a Gödöllői-dombság között. Ez a szerep különösen madártani szempontból jelentős. A Nagy-Turjános tízhektáros területe a XV. kerület külterületén, a Palotai úti dűlőben szigetszerűen helyezkedik el.

Az élőhely nagy része lefolyástalan, amelyet nádasok és magaskórós társulások borítanak, bokorfüzesekkel tarkítva. A magasabban fekvő részeken sűrű fekete bodzásokat, valamint fűz-nyár és fűz ligeterdőket találunk.

A gazdálkodási tevékenységektől érintetlen terület madárvilága igen jelentős, sok védett énekesmadár bújóhelye van itt. A gazdag állatvilág megjelenése elsősorban a fás vegetációnak és a turjános „szigetjellegének” köszönhető, mivel intenzíven művelt mezőgazdasági táblák veszik körül. A Nagy-Turjános közelében található egy tó, amely néhány méterre fekszik a Szilas-pataktól az M3-as autópálya közelében. A környéken ez az egyetlen hely, ahol vízimadarak fészkelnek. A vízben, az aljzaton sűrű csillárkamoszatgyepek alakultak ki, míg az alámerült hínárvegetációt az érdes tócsagaz, a fészűs békaszőlő és fonalas zöldmoszatok képviselik.

A hínárnövényzet sűrűjében tavasztól őszig gazdag gerinctelen állatvilág él.

Dunakeszi tőzegtavak

Korábban a Mogyoródi-pataktól majdnem Dunakesziig húzódott az a mocsaras, lápos terület, amely a rákosi homokpuszták vizes élőhelyeinek egyik utolsó menedéke volt. Az eredetileg nagy kiterjedésű nedves területen buja növényzet élt, amely gazdag állatvilágot tartott el. Napjainkra már csupán két kis tó menekült meg a környéken folyó élőhelyrombolástól.

A két tavacska sűrű bokorfüzesek és fűz-nyár ligeterdők övezik. A sötét színű, tőzeges talajon nedvességhez kötődő, nagy termető, lágyszárú növényzet jelenik meg, amit magaskórósoknak nevezünk.

A tavakat kísérő vízparti növényzetet főleg a nád és a bodnározó gyékény alkotja, de egyes partrészekeken tömeges a védett tőzegráp-rány is. A sekély, 20-40 cm-es vízben kialakuló hínárnövényzetet főleg csillárkamoszatgyepek alkotják.

A gerinctelen állatvilág mellett a terület gerinces állatokban is gazdag. A tóban főleg naphalak és keszegfélék élnek, de a védett kételtűeket is több faj képviseli. A farkos kételtűek közül a pettyes götte, míg a békák közül a kecskebéka él a tóban. Tavasszal a tóba petéznek a környéken élő barna- és zöldvarangyok is. A hullók közül a parti növényzetben tovakúszó vízisiklóval és a vízben heverő fatörzseken sütkérező mocsári teknőssel találkozhatunk. A terület madárkülönlegessége a csodálatos színekben pompázó jégmadár. □

Tóth Béla (1872?–1896)

Tóth Béla újpesti költő életéről szinte semmit, munkásságáról, költői pályájáról alig valamit tudunk a lexikonok szűkszavú cikkei alapján.

Szinnyei József Magyar írók élete és munkái című gyűjteményében a XIV. k. 358. lapján olvasható: „Tóth Béla nyomdász Újpesten, 1896. nov. 17. meghalt 24 éves korában. A vidéki lapokba írt verseket. Munkái: 1. Őszi képek 1895./Költemények 2. Úttalanul. U o. 1897. Hátrahagyott költeményeiből barátai által kiadva síremléke felállítására.” Az Új Magyar Irodalmi Lexikon valószínűleg ennek alapján közli a szócikket Tóth Béláról, annyi változtatással, hogy csak egy megjelent kötetéről szól. Utal viszont a Pesti Napló 1896. évi 318. számában megjelent hírre: „A nyomor halottja. Költő volt és tanító, s költeményeivel épp oly kevésbé tudott kenyeret keresni, mint diplomájával. A verseit közölték a vidéki és hetilapok, s nem fizettek érte, a diplomájáért megválasztották tanítónak Újpesten, de nem fizettek neki annyit, amennyiből meg tudott volna élni. Emiatt a 24 éves tanító, Tóth Béla annyira elkeseredett, hogy Újpesten, István téri hónapos szobájában mérget ivott és meghalt. A sírja fölött holnap délután majd elmondja az alkalmi szónok, hogy a kultúra bajnoka volt, s jobb sorsot érdemelt.”

Az 1895-ben, Őszi képek címmel megjelent kötet Steiner Károly nyomdájában készült, 96 oldalon. Ára 80 krajcár. Ha elfogadjuk Szinnyei állítását, hogy a szerző nyomdász volt, feltehető, hogy ebben a nyomdában dolgozott. A kötet 19 verset tartalmaz. Megjelenésekor semmiféle visszhangja nem volt. A korabeli sajtóban sehol nem találunk rá utalást. 1897-ben azonban, néhány hónappal a költő tragikus halála után, az újpesti Társadalmi Lapok március 20-i, kilencedik számában méltató cikk jelent meg Tóth Béla összes költeményei címmel... „Még élénk emlékezetünkben van jobb sorsra érdemes barátunknak utolsó, végzetes cselekedete –

olvasható a cikkben. – Míg élt, nem tudtuk méltányolni magas röptű szellemi termékeit [...] most néhányan, kik jóbarátai voltunk [...] miután örökre elvesztettük őt, legalább emléket ne engedjük feledésbe merülni...” Előfizetési felhívást adnak ki Tóth Béla összes költeményeire. „Nem ismertük életében – szól többek között a felhívás –, legyen ez önvád, ismerjük meg legalább most, hogy mi volt. Ez a megismerés meg fogja bocsáttatni az ő végzetes tettét [...] Egy kötetbe gyűjtöttük össze verseit, terjedelme 14-16 ív lesz, a Budapesti Hírlap nyomdája fogja kiadni. Előfizetési ára egy fűzött példánynak 1 forint 50 krajcár, egy díszkötésű példánynak 2 forint 50 kr., mely összeg f. évi április 15-ig Szabó István nevére az angyalföldi iskolába küldendő. Aláírók: Havas István, Móra István, Schröder Béla, Szabó István, Száva János. A kötet f. évi május hó vége felé jelenik meg. Schröder Béla.”

A lap júliusi számában Ugró Gyula írásában újabb terv támogatását kéri: (A költőt) „tisztá, önzetlen baráti szeretet, önfeláldozó lélek és a költői idealizmus jellemezte [...] Pártoljuk tehát, hogy ne legyen sokáig dísztelen a sírja, hanem minél előbb emelkedjék fel azon emlékkő porai felett, amit a költemények jövedelméből szándékozunk sírjára készíttetni.” Sem a kötetéről, sem a síremlék további sorsáról nem tudunk semmit. Valószínűleg egyik sem valósult meg.

Az Őszi képek versei azt mutatják, hogy szerzőjük tipikus epigon költő volt, csak nagy költőegyéniségek modorában tudott megszólalni. A századvég nemzeti érzelmű hangulatában legtöbbször népi témákat választ ballada vagy népdalszerű műfajban. Erősen hatottak rá Arany kései balladái. Ilyen például a Kenéz című vagy a Gergely vitéz. A Vadászatban a nemzeti érzés szólal meg. Az általános Kossuth-rajongás három vers írására ösztönzi. A Kossuth Lajos sírja címűben ez olvasható: „Az is rá van írva, az is rá van vésve / Ha még egyszer jönne Kossuth üzenete / Ki-

tárja a magyar a viharnek mellét, / És ha meg kell halni, odafekszik melléd...”

A tervezett második kötet tartalmát nem ismerjük. A Társadalmi Lapok a versekből időnként közölt egyet-egyet. Például: Őszi szél zúgása, Hulló csillag, Nem az lesz. A versek a teljes magány érzését, a szerelmi csa-

lódást, a viszonzatlan érzés fájdalmát szólaltatják meg, csaknem mindig a hasonló fájdalmakat versbe emelő költőelődök (Csokonai, Vajda) modorában. Szerelmi csalódását úgy élte meg, mintha az egész világ elfordult volna tőle, sem költőnek, sem szerelmesnek nem kellett. □

TÓTH BÉLA

Őszi szél zúgása

Nézem, nézem a lehaló lombot,
Őszi szél zúgását hallgatom?
Mintha jóslat szólna hozzám bennök
Őszi szélben, hervadt lombokon

Nem tudom, hogy mi fáj nekem, mi fáj,
Tán a néma, titkos sejtelem,
Hogy utolszor láttam nyílni rózsát,
S végső nyarad volt az életem.

S miért ne lenne, hisz, akik szerettek,
Mind elhagytak azok engemet,
Sírjukon a sáppadt őszi rózsza
Mintha hívna, búsán integet

Nincs itt kebel annyi milliók közt
Hol lehajtsam bánatos fejem,
Összedőlök a nagy országúton
S nem törődik senki sem velem.

...Megyek, megyek nemsokára én is,
Meggyógyul az elhagyott beteg
Csak az út még oly hosszú odáig –
Ahol újra köztetek leszek.

Óh, mikor az őszi tájra nézek,
Nem a halál, nem az fáj nekem,
Fölsajognak a be nem telt vágyak
S kárbaveszett egész életem.

Miért viseljem hát a nagy keresztet,
Ha remélni többé nincs erő!
Haljatok csak hervadt sárga lombok,
Tudom én is ...hol a temető?*

*A szöveget eredeti helyesírással és tördeléssel közöljük.

HIRMANN LÁSZLÓ

Dr. Venetianer Lajos

Kevés olyan város akad, ahol a különböző egyházak papjai, lelkészei, vezetői olyan jelentős szerepet tölthettek be, mint Újpesten. A városrészben sétálva az Illek Vince katolikus pap vagy a Mády Lajos református lelkész emlékét megörökítő utcatáblán kívül a Venetianer Lajos rabbist méltató fémtáblára is rácsodálkozhatunk.

Venetianer Lajos a kiegyezés évében, 1867. május 19-én született, Kecskeméten. Politikai szempontból jó csillagzat alatt fogant, hiszen a november 25-én elfogadott XVII. törvénycikk biztosította az ország izraelita lakossága számára ugyanazokat a jogokat, amelyek a keresztény lakosokat is megillették.

Apja, Venetianer Albert, Kecskemét rabbija volt. Fiának ugyanezt a pályát szánta, ezért taníttatta az eszes fiút, aki elemi iskolai éveit követően a városi piarista gimnáziumban tanult tovább. (A katolikus felekezeti iskola rendje és szigora nagy hatást gyakorolhatott az ifjúra. Érdekes tény, hogy 1904-ben, immár újpesti községi képviselőként amellet tört lándzsát, hogy a létesítendő gimnázium ne állami tanintézmény, hanem bencés szerzetesek által fenntartott és működtetett iskola legyen.)

Gimnáziumi évei alatt természetesen nem hanyagolta el a talmudi ismereteket sem: Fischmann Simon-Cvi-Hirsch rabbinál vett magánórákat.

1881-ben a budapesti Rabbiképző Intézet gimnáziumának növendéke lett. Az intézet, amely akkortájt Ferenc József nevét viselte, 1877-től fogadta a tanulni vágyó izraelita vallású fiatalembereket. Az alsó fokon középiskolai, felső fokon egyetemi rangú iskola a vallás- és közoktatásügyi miniszter fennhatósága alatt állt, és korának egyik legmodernebb tanintézménye volt. Jól felszerelt szakelőadótermei mellett negyvenezer kötetes könyvtár szolgálta az ismeretek megszerzését. Venetianer Lajos figyelve középfokú tanulmányai során az irodalomtörténet felé fordult. 1885-ben, mint érett-

ségi előtt álló tanuló publikálta első tudományos cikkét az Egyenlőség nevű lapban, A zsidó, mint típus a magyar irodalomban címmel. 1888–89-ben a breszlai rabbiképző szeminárium hallgatója lett. Felsőfokú tanulmányait az 1890-ben megszerzett filozófiai doktorátussal koronázta meg. Doktori disszertációjában egy középkori vallásbölcsezt, Schemtob ibn Falaguerát A fokozatok könyve c. művét elemezte.

Két évvel később Budapesten rabbivá avatták, ezzel megkezdődött hitéleti szolgálata.

Egyházának vezetői többször változtatták szolgálati helyét. Fél esztendeig Szegeden működött, majd Csurgóra került, az ottani hitközség élére. A községben nem csak rabbiként lett ismert, hiszen az ottani híres gimnáziumban magyar és német nyelvet, irodalmat is tanított.

Igényességére és lelkiismeretességére jellemző, hogy filozófiai doktorátusa mellé a kolozsvári tudományegyetemen tanári oklevelet is szerzett, hogy diákjainak az ismereteket módszeresen taníthassa át.

Dr. Venetianer Lajos

Következő állomáshelye Lugos volt, ahol nem egészen fél évet töltött el, mikor 1896-ban az újpesti hitközség rabbijává választotta. Élete ettől kezdve végérvényesen településünkhez kötődött, 26 évig élt itt.

Mikor Venetianer Lajos új szolgálati helyére érkezett, már állt az 1886-ban átadott, jelenleg is létező zsinagóga. A felekezet több ezer tagot számlált. Tennivalója bőven akadt az új rabbinak. Hitközségbeli tevékenységét aktív közéleti szereplése alapozta meg. 1899 áprilisában belépett az Újpesten akkor már tizenegy éve működő Világosság nevű szabadkőművespáholyba, amelynek tagjai helybéli tisztviselők, vállalkozók, iparosok voltak. 1899-ben irányításával az Izraelita Nőegylet leányárvaházat létesített, majd két évvel később megalakult a Maskil El Dal (szegényekre figyelő) karitatív egyesület is. Megalapította az Iparos- és Kereskedő Ifjak Egyletét, amelynek rendezvényein gyakorta tartott ismeretterjesztő előadásokat. Az általa vezetett hitközség tagjainak száma a két háború között elérte a 15 000 főt. Így tehát, mint a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye legnagyobb zsidó közösségének rabbija, helyet foglalhatott a megyei törvényhatóságban is.

Szerepet vállalt Újpest közéletében is. Községi képviselő volt, tagja volt annak a bizottságnak, amely száz évvel ezelőtt a gimnázium megteremtésén fáradozott. Azokban a vitákban, amelyekben a leendő középiskola jellege kikristályosodott, ő is tevékenyen részt vett. Az állami fenntartású helyett – amint arról már szó esett – bencés gondozású gimnáziumot képzelt el. Gyermekkori pozitív tapasztalatai mellé felhozott racionális érvet is. Véleménye szerint a szerveződő iskola biz-

tosabb anyagi alapokon állna, ha azt a központi költségvetésen felül a szerzetesrend is támogatná.

Elképzelését ugyan nem sikerült elfogadtatnia, mégis hitoktatói állást vállalt az új községi gimnáziumban. Mikor a tanintézmény a 10. tanévét ünnepelte, akkor egyike volt azon nyolc tanárnak, akik az alapítás óta a tantestület tagjai voltak. Érdekesség, hogy rajta kívül Mády Lajos református és Geduly Lajos evangélikus hitoktató-lelkészek is ehhez a törzsgárdához tartoztak.

Községi képviselőként aláírása ott díszelgett a Wolfner Lajos gyárosnak adományozott díszpolgári oklevélen, 1907-ben választott tagként bekerült a városi képviselő-testületbe is.

A hitközség vezetése mellett jutott ideje tudományos tevékenységre is. Tíz éven át egyetemi magántanárként tanított a budapesti Rabbiképző Intézetben, ahol vallástant, történelmet, hitoktatási módszertant és vallásbölcsezetet oktatott. Ezenközben publikált is. Munkái, a Héber–magyar összehasonlító nyelvészet (1898), A zsidóság szervezete az európai államokban (1901), A bibliai történetek és az újkori ásatások (1906), A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére (1922), ma is forrásművek. Könyvei külföldi országokba is eljutottak, az első zsidó orvostudományi íróról, Asaf Judeauesről írott munkáját Strassburgban adták ki 1915–17-ben. Vezetőségi tagja volt az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületnek.

Ismert és elismert volt Újpest határain belül és kívül is.

1922. november 25-én bekövetkezett, hirtelen halála egy Újpestért sokat áldozó, maradandó értékeket teremtő pályának vetett véget. A városi képviselő-testület két nappal később Semsey Aladár polgármester előterjesztésére az elhunyt emlékét jegyzőkönyvben örökítette meg. Ekkor született döntés arról is, hogy az izraelita rendháznál kezdődő utcát a főabbiról nevezik el. A kései utódok képviselőletében a Városvédő Egyesület 1994. április végén emléktáblát helyezett el az utca elején, hogy a névadó életútjáról tájékoztassa az arra járó újpestieket.

RENDES				TAGOK	
Időszám	Év	Név	Palotai letele	Állás	Lakóhely
24	86	dr. Feidmann Gyula	1. 1899 Február 12	orvos	Újpest, Pestő-sz. 2. sz.
25	87	Zerli János	1. 1899 Március 29	m. & v. ellenőr	Újpest, Dohy-sz. 4. sz.
26	88	dr. Venetianer Lajos	1. 1899 április 5	Rabbi	Újpest.
27					
28					
29					
30					
31					
32					
33					
34					
35					

Újpesti szabadkőművesek tagnévsora

Kecskemét város látképe a 19. század derekán

Kecskemét városát, Vene-
tianer Lajos szülőhelyét Jókai
Mór méltán nevezte a
puszták metropoliszának. A
19. század elejére rendezett
belső maggal rendelkező település számos
intézményére lehetett büszke. Ezek közül
kiemelkedett az 1713-ban alapított piarista
gimnázium, a főtérre vezető Budai utcában.
Az iskolának 1804 és 1807 között Katona
József is diákja volt, alakját gyakorta meg-
idézték iskolai ünnepeken már azokban az
években is, mikor a városi rabbi fia e falak
között tanult. A szintén patinás református
kollégium mellett a városnak 1820-tól für-
dőháza, 1843-tól állandó színháza is volt.

Városias külseje ellenére Kecskemét
ún. oppidum, azaz mezőváros maradt. Lakói-

nak döntő többsége a környező síkság adta
lehetőségekhez igazodva mezőgazdaságból
élt. Nem véletlen, hogy a „hírös város” címe-
rében a kecske ágaskodik, messze földön is-
mert leghíresebb terméke pedig a barack-
pálinka volt. Az ipart szesz- és ecetgyár, tég-
lavetők és szárazmalmok képviselték.

Kecskemét falain belül a különböző fe-
lekezetű emberek békén megfértek egymással.
Szép példája a vallási türelemnek, hogy a re-
formáció zászlóbontása idején a Szent Mik-
lósról elnevezett „öreg kő templom”-ot fel-
váltva látogatták az ó- és az újhitű polgárok.
Megállapodtak abban is, hogy a hároméven-
ként esedékes bíróválasztáskor hol egy kato-
likus, hol egy protestáns civis lesz az előljáró.
Ez a helyhatósági szokásrend fennmaradt az
1800-as években is. □

„Mondhatom, Újpesten a nyarak jól teltek!”

Schweitzer József professzor országos főrabbi az idén tölti be 82. életévét. Édesapja és fiatalkori baráti köre révén élete sok tekintetben kötődik Újpesthez. A vallástörténész professzor kutatásaiban a teológiai kérdések mellett elsősorban a magyarországi zsidóság történetével foglalkozott. Rabbiként a neológ irányzat híve, a zsidó-keresztény párbeszéd szorgalmazója. Munkásságát több jelentős kitüntetéssel jutalmazták. A Kisebbségekért Díj és a francia Becsületrend birtokosa. Pro Urbe Budapest-, Széchenyi-, Pázmány Péter- és Scheiber Sándor-díjas.

– *Professzor úr, kérem, szóljon néhány szót gyermekéveiről!*

– Veszprémben születtem, 1922. október 13-án. Édesapám, dr. Schweitzer Sándor jogásznak tanult. Nem volt különösebben valóságos ember, de péntek este, irodaóra után, eljárt a templomba. Édesanyám, Hoffer Friderika születésem után egy évvel meghalt az akkor még gyógyíthatatlan „torokgyíkban”. Édesapám nem nősült meg többet. Apám Veszprémben praktizált, majd Újpestre került. Engem anyai nagyszüleim neveltek, nagyanyám, Polatsek Ilona nagyon művelt asszony volt, kitűnően beszélt franciául. A pihenőnapon kívül szinte mindig dolgozott a ház körül. Egyfolytában kényeztetett, megkaptam tőle mindent. Nagyapám, Hoffer Ármin veszprémi főrabbi volt. A rabbilakás a zsinagógával és a zsidó iskolával egy udvarban, a főutcán állt. Játékaim színtere az udvar és a közeli múzeumkert volt.

Apám, mielőtt elment az irodába, mindig feljött hozzám és hozott egy kis Stühmer csokit, így kezdődött a nap. Koromhoz képest sok könyvet vett nekem, olvasott és mesélt Jókairól, Mikszáthról, Móriczról. A magyar irodalom és történelem iránti érdeklődést apámnak, a hébert Hoffer nagyapámnak köszönhetem.

Elemistaként és gimnazista koromban már Pesten laktam, egyik nagynénémnél. Apám ekkor Újpesten dolgozott és lakott. 1940-ben a sikeres érettségi után felhívtam telefonon.

Amikor találkoztunk, apám, mivel tudta, hogy cigarettázom, leültetett, és megkínált a sajátjából: „Tessék, vegyél! Érettségiztél, jogos.”

A matúra után 1940–41-ig az Országos Rabbiképzőbe jártam. A háború után, 1947-ben avattak rabbivá, mellette ’46-ban a Pázmány Péter Tudományegyetemen diplomáztam.

– *A lelkek ápolása volt a fő feladata, de tanári munkája is legalább olyan széleskörű. Szorgos tevékenysége mellett jutott idő a családra is?*

– 1947-től ’81-ig Pécsen rabbi voltam, de mellette 1964-től az Országos Rabbiképző óráadó tanára is lettem, majd 1985-től főigazgatóként dolgoztam 1997-ig. 1980-tól többször tartottam előadásokat az ELTE különböző tanárszékein a hebraisztikai tudományok köréből. 1994–2000 között országos főrabbi, 1990-től az izraeli egyetem Héber Civilizációoktatási Társaság vezetőségi tagja vagyok. Feleségem, Spitzer Agnes pécsi születésű, két gyermekünk van. Lányunk férjénél van, ott nincs gyerek. A fiamnál van két szép kis unokánk, ikrek. Az életem hála Istennek szép és örömdetes.

– *80 évesen nyugállományba vonult. De így is nagyon mozgalmas az élete. Mivel foglalkozik most?*

– Igen, visszavonultam, azzal, hogy ezt a munkaszobát megtartom. Itt dolgozott tanárom és későbbi főnököm, a nagy tudású Scheiber Sándor, itt minden őt idézi. A titkárnőm tovább is a segítőm. Azóta inkább csak elméleti munkákkal foglalkozom. Sok megbecsülésben volt részem a zsidóság körein kívül is, rendkívüli címzetes tanár lettem az ELTE-n, kaptam mind a két köztársasági elnöktől magas kitüntetést, a New York-i zsidó egyetemnek és a református teológiának is díszdoktora lettem. Végül, Budapest díszpolgárává választottak, ami óriási megtiszteltetés. Szóval sok elismerésben volt részem, ami nagyon-nagyon megtisztelő, érdemeimet és amit nyújtottam, messze felülmúlják.

– *Kérem, meséljen Újpesthez szorosabban kapcsolódó emlékeiről!*

– A nyarakat, mikor már Pesten laktunk, mindig Újpesten töltöttem, az apámnál. Erről szép, de ma már fájdalmas emlékeim vannak, mert a baráti körömnek a jó részét elveszítet-

tem. Például nagyon kedves személyiség volt számunkra, akik rabbiképzőbe jártunk, az újpesti főrabbi, dr. Friedman Dénes. Szép magas, fess, elegáns ember volt. Szívesen vonta maga köré az újpesti seminaristákat, megismertetett bennünket hatalmas könyvtárával, kölcsönzött is nekünk. Baráti módon sok mindenre tanított is minket. A hivatala előtti szobában, mely egy nem használt előszoba volt, és a kertből nyílt, egy páncélszekrény állt, ott voltak az újpesti anyakönyvek és a kéziratok is. Nagyon szorgalmas ember volt, nagyon jól tudott németül, jeles műveket fordított magyarra. Emil nevű tízéves fiával együtt vitték el. A deportálás előtti utolsó napon még beszéltem vele telefonon.

Rajta kívül is volt közöttünk egy-két idősebb, nagyon kiváló személyiség, például dr. Balázs György, akiből jeles archeológus lehetett volna. Ők a kislányukat valahova elbújtatták, így megmenekült. Nagy tudású hölgy vált belőle, Kanadában lakik, fordít. Dr. Donáth György rabbi elpusztult. Dr. Wassermann Jenő vallástanár szintén a holokauszt áldozata lett.

– Emlékszik rá, hogy az édesapja hol lakott?

– Az Árpád úton is lakott, ahol az Apolló mozi volt, és lakott a Lőrinc utcában is. Az Árpád úti ház ma is megvan. A másik sarkon volt a közjegyzői iroda, a Morvay-féle [dr. Morvay Zsigmond kir. közjegyző, Árpád út 75.], ő Morvay helyettese volt. Két házzal odébb volt egy Kovács nevű cukrászda [feltehetőleg: Kovács Géza, Árpád út 73.]. Nyári kerthelyiségében apámmal sokat időztünk.

Élt egy tudós vallástanár Újpesten, dr. Goitein Zsolt. Idejárt a rabbiképzőbe, de nem fejezte be. Tulajdonképpen matematika-fizika szakos tanár volt. Irodalmi munkái is voltak. Nem tudott a szakának megfelelő állást találni, így Újpesten a hittanári kar tagja lett. A felesége egy konyhát vezetett, oda sok magános ember járt étkezni. [Feltehetőleg: István tér 3.] Apám, özvegyember lévén, háztartást nem vezetett, ezért mi is odajártunk. Kialakult egy asztaltársaság, ahol ebéd után nagyon kellemes beszélgetések folytak. Persze én mint kisgyerek inkább csak figyeltem. Másik emlékezetes hely a „Kőr” kávéház volt. [Árpád út 66.] Apám törzstag volt, mint más özvegyemberek. Ott reggelizett, aztán iroda után megint odament, ott volt a baráti köre. A „Kőr” kávéháznak szintén volt

szép kerti része, igazán kellemes hangulattal. Mondhatom, Újpesten a nyarak jól teltek! No, ha a '40-es években már nehéz idők jártak feletünk, mi, diákok a szüleink jóvoltából anyagi nehézségeket nem éreztünk.

– Volt-e kapcsolata az itteni diákokkal?

– A Könyves Kálmán Gimnázium jut eszembe. Az elismerten nagyon szigorú iskola erősen katolikus igazgatója – Tamás Viktor – rendkívül korrekt ember volt. Ekkoriban is bizonyos diákünnepélyek az iskolában tartottak. Van egy ünnepünk, a hanuka, amikor diákok szerepelnek, előadás zajlik, kórus énekel, stb. Már erőteljesen antiszemita idő volt, de a zsidó diákok hanukaünnepélyét ott tartották a gimnáziumban. A gimnázium odaadta a dísztermét a más vallású diákok ünnepélye céljára, és az igazgató rendkívül korrekten nem hivatkozott arra, hogy most talán jobb lenne, ha ti a hitközség dísztermében tartanátok a rendezvényt!

A Viola utcában egy Weizsmann nevű barátom apjának furnértelepe [Weizsmann Menyhért és Tsa., Viola u. 25.] volt. Délélőttönként a Weizsmann Gyuriéknál gyűltünk össze, mert volt pingpongasztal, és általában ott játszottunk. Ebéd után lementünk az Egyesült Izzó által épí-

Dr. Schweitzer József országos főrabbi

tett uszodába, mely az UTE-é is volt. Ott is általában ugyanez a társaság verődött össze. Az egyik tagja, kollégám, Friedlender Béla külföldön lett rabbi. A neves újpesti ügyvéd, Fuch Jenő két lánya közül Tusi egy ideig itt élt még a felszabadulás után is, majd Kanadába ment. Ma is él, valamivel fiatalabb, mint én.

Igen régen hallottam egy barátunkról, Merényi Ferencről, aki nagy karriert futott be: olaszországi nagykövet lett. Ő is a Viola utcában lakott a szüleivel. Társaságunk másik tagja, Teichner Bandi szüleinek villamosági üzlete volt az Árpád úton. Ő és Weismann Gyuri elpusztult, az öccse, Jancsi megmaradt az anyukájukkal együtt, de kivándoroltak Kanadába.

– *Őn elkerülte a deportálást, édesapja és újpesti barátai azonban sajnos áldozatokká váltak.*

– Apámmal rendszeresen beszéltem telefonon pesti lakásunkból. A zsidóktól általában elvették a telefont, csak az orvosoktól nem. Ekkor egy orvos rokonomnál laktam. Előzőleg az internátusban éltem, de a szomszéd házat 1944-ben a Gestapo börtönnek lefoglalta, nem volt kellemes szomszédság, aki tehetett, eltűnt innen. Így kerültem én a Hollán utcába, a nagynéném és férje, dr. Mandl Sándor orvos lakásába. Onnan tudtam tehát apámmal telefonon érintkezni. Július elején egy patikából hívott fel, azt mondta, hogy itt valami nagy baj van, mert most

kint vagyunk az utcán, de mindenkit a házakba zavarnak vissza. Akkor kezdődött a deportálás. Édesapám és Friedman Dénes az utolsó transzportban indultak el végzetük felé. Apámmal megszakadt a kapcsolatom, de a rabbival még egy-két napon át telefonon beszélhettem. Egyszer aztán döbbenetes válasz jött a telefonból, mikor Friedman főrabbi urat kerestem, a válasz ez volt: – Itt Ilonka csendőrmester beszél; az újpesti izraelita hitközség megszűnt! Tehát a csendőrközpont akkor már betelepedett a rabbilakásba, és onnan intézték a deportálást.

– *Van-e olyan régi ismerős, akivel ma is tartja a kapcsolatot?*

– Néhányan maradtak ebből a társaságból, de a többség nem jött vissza a deportálásból. Az egyik barátom, Lebovits Feri Haifán lakik, és elég gyakran itt van Pesten. A másikat régen láttam, de szintén ott él Höflich Zoli. Az akkori szeminaristák közül a nálam egy évvel idősebb dr. Eisler László, Izraelben tanár, dr. Klein Tibor Győrben volt rabbi, azután Amerikába költözött és mint pszichológus professzor dolgozik. Vele véletlenségből Izraelben találkoztam először. Ülök a repülőgépen, mögöttem ül egy idősebb szakállas úriember. Valaki megszólít: Kedves Schweitzer főrabbi úr stb. Erre a szakállas megbök, és azt mondja: – Jóska nem ismeri meg? Én vagyok Klein Tibi! Ejlatra utaztunk mind a ketten, így találkoztunk. Azóta is, ha Magyarországra jön, örömmel fogadom. Egy idős úr is eszembe jut, dr. Kepecs Imre, aki Haifán lakik, és ma már nyugdíjas. Ő szintén újpesti volt, az édesapja a hitközségben szertartási feladatokat látott el. Még egy újpestiről kell beszélnem, akit Merlmenstein Miklósnak hívtak. A gimnáziumban színjeles tanuló volt, majd beiratkozott a rabbiképzőbe. A felszabadulás után az újpesti hitközség főrabbija is volt, dr. Murányi Miklós néven. Később Izraelbe ment, ott hebraizálta a nevét, és dr. Menachem Meron lett. Dr. Meron jeles pedagógiai pályát futott be. Amikor én a rabbiképző rektora lettem, láttam, hogy bizonyos tárgyak ellátására vendégprofesszorokat kell meghívnom. Az volt az elgondolásom, hogy olyan vendégprofesszorokat hívok, akik, ha lehet, itt végeztek, tudnak magyarul, ismerik a körülményeket. Így esett, hogy több éven át dr. Meron lett az egyik vendégtanárom. Vele ma is jó barátságban vagyok. □

Az Apolló-ház, dr. Sweitzer Sándor egykori otthona

SALAMON LAJOS

Ifjúkori emlékek...

Mikor az elemi iskola padjait koptattam, szüleim, hogy ne lábatlankodjak otthon, elvittek korcsolyázni a tőlünk egy sarokra lévő Pamut-pályára.

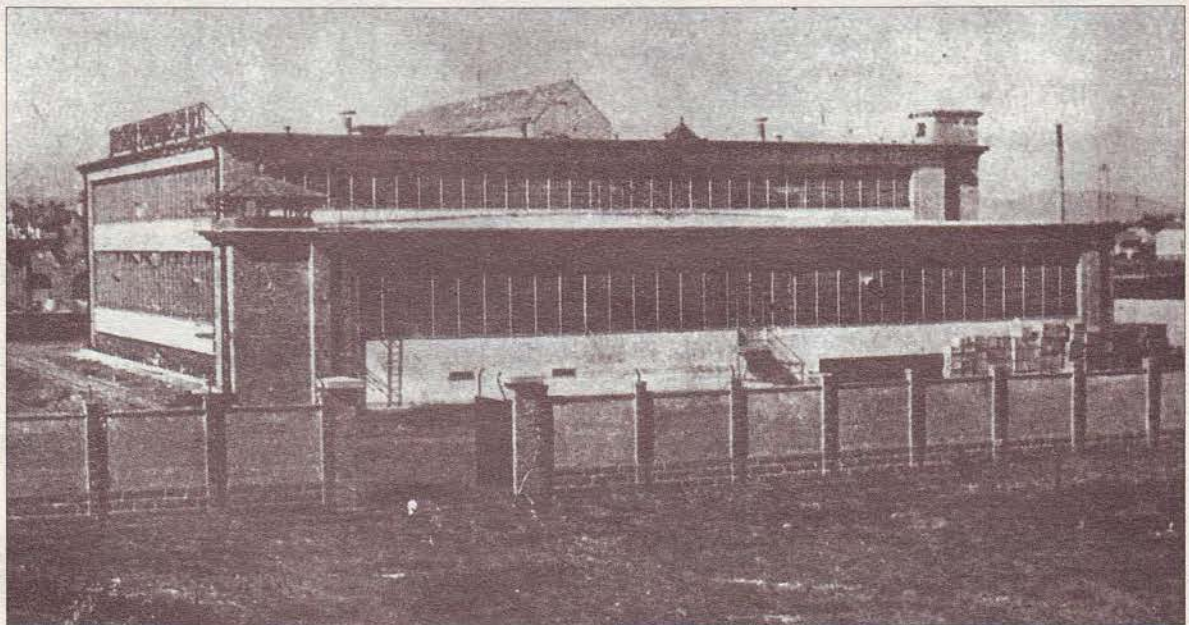
A jégpálya tömve volt fiatalokkal, gyerekekkel, akik ott csetlettek-botlottak a sima jégen. Hosszú fabódé volt az öltöző, középen hatalmas vaskályha állt. Egy idős bácsi ült a kályha mellett, aki 10 fillérért le- és felcsatolta a korcsolyákat. Mint gyerekek csodálva ámultuk és bámultuk a kör közepén táncoló Krauczider bácsit a lányával. Krauczider bácsi műköszőrűs volt az István út és a Lőrinc utca sarkán. Ő volt az egyik legelegánsabb korcsolyázó kislányával a pályán. Sok barátság szövődött itt. Itt ismerkedtem meg többek között Babics Pistával, akivel nyolc éven keresztül együtt jártam a gimnáziumban egy osztályba. És Jese Zolival, akivel hosszan tartó barátság vette kezdetét. Zoli barátom evangélikus presbiter lett. Babics Pista külföldön él, és vendéglátós.

Ifjú legény koromban a katolikus körzenés összejövetelei kötöttek le. Ilyenkor a Szent István tér 14.-ben volt hatalmas terem

átalakult táncparketté. A székeket oldalt rakták a kísérő mamáknak, a zenekar a színpadon játszott. A büfé és a ruhatár az előtérben volt. Magát a rendezvényt dr. Morvay László rendezte.

Gyerekkorom egyik élménye volt még az a lengyel bácsi, aki dr. Ugró Gyula mellett, a Lőrinc utcában lakott egy hosszú telken, egy ócska házban. Ez a bácsi vándor kárpitós volt. Valahol összekerült rendőrtiszt édesapámmal, szívességet kért tőle (letelepedési, lakhatási engedélyt), édesapám segített is neki.

Évtizedek múltak el, amikor az 1980-as években a bridzsklubban összejöttem egy Krieger Artúr nevű versenyzővel. Mivel az ilyen név ritka, rákérdeztem, mi köze Újpesthez. Közölte, hogy őneki semmi, de megkérdi az apukáját, mert dereng neki a család elmondásából, hogy a nagypapa Újpesten élt. Mondtam neki, kérdezze meg a papáját, nem ismerős-e neki a Salamon Lajos név Újpestről. Legközelebbi találkozásunkkor a bridzsklub kellős közepén a nyakamba borult, és elmondta, az édesapja szeretettel üdvözlöl, mert az én édesapám mentette meg őket a visszatoloncolástól. □

A Pamutgyár az 1930-as években

A fóti birtok – amelynek a későbbi Újpest is része volt – a 19. század elején került a Károlyi család tulajdonába. Fóton ma is két nevezetes épület emlékeztet a grófi családra. Az egyik a római katolikus templom, a másik a többször átépített kastély.

Mindkét építészeti munka Ybl Miklós tervei alapján készült. A mintegy fél évtizeddel ezelőtt létrejött Fóti Károlyiak Alapítvány a közelmúltban szép kivitelű, kétnyelvű (magyar és német) leoporellót jelentetett meg a kastélyról. A számos fényképpel illusztrált kiadvány az épület története mellett bemutatja Károlyi István életútját, valamint megismerteti az alapítvány céljaival és működési körével. A színes kiadvány hasznos ismeretterjesztő munka, amely minden érdeklődő számára tartogat érdekes információkat.

Az Aschner Lipót Alapítvány kiadásában, Gábor András előszavával az idén jelent meg az Újpest egyik szimbólumának tekinthető gyár történetének feldolgozása. Az eddigi legteljesebb ismeret-

anyagot tartalmazó kiadvány a Magyar Történelmi Társulat üzemtörténeti szakosztályának közreműködésével készült. Írói: Bencze Géza, Bikki István, Haraszi Viktor, Koroknai Ákos, Sipos Antalné. A lektorok között azok nevét is olvashatjuk, akik évtizedeken át válogatták, gyűjtötték, gondozták az „Izzó” gyármúzeumának anyagát: dr. Harkai István, Pécs László, Szöllőssy Lajos. A lektorálás munkájában Surguta László is részt vett, Csapody Miklós és dr. Wohl Péter mellett.

A cég százéves történetét a gyár alapításától a General Electric újrakezdéséig, a nagyvállalat modernizációs programjának ismertetéséig olvashatjuk. A kötet sok fekete-fehér képpel, táblázattal, diagrammal szemlélteti az üzem fejlődését, jelentős személyiségeit és technikai eredményeit. Az ipartör-

ténet és a helytörténet kutatói számára is igen érdekes könyv részletes forrásjegyzékkel, a vállalat vezetőinek és a kiadvány támogatóinak felsorolásával zárul.

Elment a „mérnöklegenda”

Április 5-én, életének 108. évében meghalt László György rubindiplomás mérnök. Lapunk hasábjain közöltük visszaemlékezését a Stephaneum Aggok Háza építéséről, majd segítségével találtuk meg az intézet alapító okiratát. Fő műve a rákospalotai evangélikus templom. Az 1896. augusztus 21-én született, az I. világháború orosz frontját megjárt honvédt katonai tiszteletadással, Rákospalotán – amely városnak díszpolgára is volt – helyezték örök nyugalomra 2004. április 22-én.

Helytörténeti vetélkedő

Az Újpesti Helytörténeti Alapítvány április 16-án, az Újpesti Gyerme- és Ifjúsági Házban rendezte meg az újpesti középiskolások helytörténeti vetélkedőjét. A versenyt a Babits Mihály Gimnázium csapata nyerte. Második helyen végzett az Újpesti Két Tanítási Nyelvű Műszaki Szakközépiskola és Gimnázium, a harmadik helyet a Könyves Kálmán Gimnázium diákjai szerezték meg.

Emlékkiállítás

Az újpesti holokauszt 60. évfordulója alkalmából Újpest Önkormányzata, az Újpesti Zsidó Hitközség, az Újpesti Cigány Kisebbségi Önkormányzat és az Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény emlékkiállítást rendez az Újpest Galériában (Bp. IV., Árpád út 66.) június 24.–július 11. között.

A régi Újpest emlékei

Az újpesti városnapok keretében, augusztus 27-én kerül sor annak a fotókiállításnak a megnyitójára, amely a „régis Újpestet” tárja az érdeklődők elé. Az Újpest Önkormányzata által közzétett felhívásra számos érdekes és hiánypótló fotót kölcsönöztek a városrész mai és egykori lakói.

Júniusi számunkban a 30. és 31. oldalon látható fotókat az Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény bocsátotta rendelkezésünkre.